

1 '2020

МОВО ЗНАВСТВО

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ
ІНСТИТУТУ МОВОЗНАВСТВА
ім. О.О. ПОТЕБНИ
ТА УКРАЇНСЬКОГО
МОВНО-ІНФОРМАЦІЙНОГО
ФОНДУ
НАН УКРАЇНИ

О. О. ТАРАНЕНКО
(головний редактор)
С. С. ЄРМОЛЕНКО
(заст. головного редактора)
В. І. ЧУМАК
(відп. секретар)
Б. М. АЖНЮК
А. М. АРХАНГЕЛЬСЬКА (Чехія)
М. БАР-АШЕР (Ізраїль)
Ф. С. БАЦЕВИЧ
Л. БІЛАНЮК (США)
В. М. БРІЩИН
Г. ГЕНТШЕЛЬ (Німеччина)
А. ДАНИЛЕНКО (США)
С. Я. ЄРМОЛЕНКО
А. П. ЗАГНІТКО
Т. А. КОСМЕДА
О. О. ЛУКАШАНЕЦЬ (Білорусь)
А. А. ЛУЧИК
М. МОЗЕР (Австрія)
Г. П. ПІВТОРАК
В. П. ПОНОМАРЕНКО
П. О. СЕЛІГЕЙ
В. Г. СКЛЯРЕНКО
Я. ФЕЛЛЕРЕР (Великобританія)
Л. І. ШЕВЧЕНКО
В. А. ШИРОКОВ

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

*До друку рекомендували вчені ради Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України (протокол №1 від 31.01.2020 року) та Українського мовно-інформаційного фонду НАН України (протокол № 1 від 28.01.2020 року).
Журнал друкується за державним замовленням (100 прим.) і за передплатою (130 прим.)*

Адреса редакції 01001, Київ-1,
вул. Грушевського, 4
тел. 279-29-64
факс 278-71-82
e-mail: movozn-journal@ukr.net

*Свідоцтво про реєстрацію серії КВ № 5562
від 18.10.2001 р.,
видане Держкомінформом України*

ISSN 0027-2833 (друкована версія)
ISSN 2524-0595 (електронна версія)
DOI 10.33190/0027-2833

Помічник головного редактора О. В. МАЛАШ
Редактори: Н. М. ГАЙДАЙ, В. С. ДАНИХІНА
Технічне редагування та верстка А. В. ДОРОЖИНСЬКОЇ
*За достовірність цитат і мовного ілюстративного
матеріалу відповідають автори публікацій*

Здано до набору 12.02.2020. Підп. до друку 20.02.2020.
Формат 70x108/16. Ум. друк. арк. 7,0. Обл.-вид. арк. 7,72.
Тираж 100 прим. Зам. № 5874.

Віддруковано ВД «Академперіодика» НАН України
вул. Терещенківська, 4, м. Київ, 01004, Україна
Свідоцтво суб'єкта видавн. справи
серії ДК № 544 від 27.07.2001 р.

МОВО ЗНАВСТВО

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ
ІНСТИТУТУ МОВознавства
ім. О.О. ПОТЕБНІ
ТА УКРАЇНСЬКОГО
МОВНО-ІНФОРМАЦІЙНОГО
ФОНДУ
НАН УКРАЇНИ

СІЧЕНЬ
ЛЮТИЙ

2020

ЗАСНОВАНИЙ У СІЧНІ 1967 РОКУ
ВИХОДИТЬ ОДИН РАЗ
НА ДВА МІСЯЦІ

ЗМІСТ	Півторак Г. П. Українсько-польські етномовні взаємини давнього періоду	3
	Тараненко О. О. Явище мовного андроцентризму і сучасний рух за гендерну рівність. I	20
	Шевченко Л. І. Мовна ідентичність як домінанта світогляду: Пантелеймон Куліш. Епістолярій.	47
	Бацевич Ф. С. Лінгвонаративні аспекти ідентифікації оповідних інстанцій у художньому тексті	55

РЕЦЕНЗІЇ

Малаш О. Сабадош І. Українські назви рослин: історія, етимологія	67
Шкіцька І. Халіман О. В. Граматика оцінки: морфологічні категорії української мови : Монографія.	72
Віталій Вікторович Жайворонок	78
Нові правила оформлення публікацій у журналі «Мовознавство»	80

CONTENTS	Pivtorak H. P. Early Ukrainian-Polish ethnic and linguistic relations	3
	Taranenko O. O. Androcentrism in language and the modern movement for gender equality. I	20
	Shevchenko L. I. Language identity as a basic feature of the world-view: Panteleimon Kulish's epistolary legacy	47
	Batsevych F. S. Linguistic-narrative aspects of storytelling instance identification in a literary text	55
REVIEWS		
	Malash O. Sabadosh I. Ukrainian phytonyms: history and etymology	67
	Shkitska I. Khaliman O. The grammar of evaluation: morphological categories of the Ukrainian language : A monograph	72
	Vitaliy Viktorovych Zhaivoronok 	78
	Author guidelines for submitting manuscripts to the Movoznavstvo journal	80

Г. П. ПІВТОРАК

Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, м. Київ, Україна

Електронна пошта: muzling@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-0646-694X>

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ЕТНОМОВНІ ВЗАЄМИНИ ДАВНЬОГО ПЕРІОДУ

У статті розглянуто етнічні та мовні взаємини українців і поляків в історичній ретроспективі. Проміжне становище України між Польщею та Росією спричинилося до політичних спекуляцій щодо самотності української нації та української мови. Відзначено, що російські великодержавні шовіністи вважали і вважають українців росіянами, які «ополячилися», а українську мову — «російсько-польським діалектом», детально висвітлено основні етапи побутування цієї шовіністичної вигадки, підкреслено, що антинаукові твердження про українську мову поширювалися переважно через владні структури та на побутовому рівні, а не серед професійних філологів. З іншого боку деякі польські політики заявляли, що українці — це поляки, які зазнали російського впливу.

У пропонованій статті на основі достовірної наукової бази висвітлено етнологічні процеси у слов'янських Вісло-Одеському та Наддніпрянському ареалах у доісторичний (дописемний) період, етапи паралельного формування поляків та українців як окремих етносів у другій половині I тис. н. е. і первісну самотність їхніх мов. З'ясовано, що безпосередній вплив польської мови на правобережні українські говори відбувався аж після розпаду Київської Русі у період входження українських земель до складу Великого Князівства Литовського та Речі Посполитої, але він не був настільки значущим, щоб змінити структуру української мови. Подано докладну інформацію про запозичення польських слів у середині XIX ст. переважно з науково-культурної і технічної термінології й наголошено, що вони проникали через художню та наукову літературу лише в західноукраїнський (галицький) варіант літературної мови, а потім його здобутки було використано в процесі формування єдиної української літературної мови на базі середньонаддніпрянських говірок у першій половині XX ст.

Особливу увагу звернено на те, що на різних історичних етапах відбувався і зворотний процес — польська мова зазнавала впливів української, запозичуючи у свій лексичний фонд численні українізми.

Ключові слова: археологічна культура, поляни, поляки, мовний вплив, полонізми, неологізми, лексичні запозичення, польське посередництво, міжмовна інтерференція, народно-розмовне мовлення, український лексичний фонд.

Походження будь-якого народу і його мови (тобто етногенез і плотогенез) завжди цікавили й цікавлять як науковців, так і широкий загал суспільства. Тому й не дивно, що ця проблематика часто із суто наукової перетворюється

ся на політичну й стає предметом різних спекуляцій, які нерідко набувають навіть рангу державної доктрини. Яскравим прикладом цього було й залишається проміжне становище України між Заходом і Сходом, а точніше кажучи, — між Польщею та Росією і проблеми, пов'язані з цим сусідством.

Як відомо, поляки, українці й росіяни — це слов'янські народи, хоч і належать до різних класифікаційних груп (західні та східні слов'яни). Оскільки українці є сусідами поляків та росіян, цілком природно, що в них (особливо на суміжних територіях) є чимало спільного як з одними, так і з іншими в мові, фольклорі, побуті, звичаях. Такі подібності дали у свій час підстави деяким польським політикам і навіть науковцям вважати українців поляками, які зазнали російського впливу, тобто стали зросійщеними поляками. Натомість російські шовіністи твердили, що українці є росіянами, які внаслідок несприятливих політичних умов опинилися в польській державі й поступово ополячилися. Отже, й українську мову вони вважали «російсько-польським діалектом». У пропонованій статті ми зупинимось лише на українсько-польському аспекті цієї значно ширшої проблеми.

Фальсифікацію етно- і глотогенезу українців започаткував у російській історіографії знаменитий російський учений і письменник М. В. Ломоносов понад 200 років тому. Ще в середині XVIII ст. у своїх філологічних працях він писав, що «малоросійський діалект через сусідство з поляками й унаслідок того, що вони тривалий час панували над Східною Галичиною, змішався з польською мовою й від того “зіпсувався”» [Ломоносов : 83, 608]. Цю ломоносовську тезу підхопили й деякі російські політики, історики та філологи, і вже на початку XIX ст. вона вважалася незаперечним фактом.

Шовіністично налаштований російський літератор, письменник і видавець М. І. Греч вважав, що «малоросійське наріччя виникло й зміцніло внаслідок тривалого панування поляків над південно-західною Росією і може вважатися діалектом польської мови» [Греч : 12]. Його підтримали й перелякані царські чиновники після польського повстання 1830–1831 рр. проти панування Російської імперії, коли їм скрізь увиждася «рука Варшави».

Антинауковий погляд на українську мову як на діалект польської мови, який виник нібито після занепаду Київської Русі в результаті змішування московської мови з польською, панував у першій половині XIX ст. навіть серед деяких московських філологів, з якими полемізував видатний український учений і громадський діяч М. О. Максимович. Цей погляд ще дужче утвердився серед російських урядових кіл і реакційної преси після січневого повстання 1863–1864 рр. проти царизму на теренах Польщі, Литви та Білорусі. Тож не випадково тогочасний міністр внутрішніх справ Росії П. О. Валуєв своїм циркуляром від 18 липня 1863 р. заборонив друкування на території Російської імперії книг українською мовою. Посилаючись на думку «більшості малоросіян», тобто якихось малоросійських українофобів, він стверджував, що «ніякої особливої малоросійської мови не було, немає й бути не може», що «наріччя [малоросів], уживане простолюддям, є та ж сама російська мова, тільки зіпсована впливом на неї Польщі», та що «російська мова така ж зрозуміла для малоросів, як і для великоросів і навіть зрозуміліша, ніж тепер створювана для них деякими малоросіянами, й особливо поляками так звана українська мова» [Лемке : 302–304].

Наведена позиція міністра внутрішніх справ царської Росії стала державною доктриною. Царські чиновники на місцях, проводячи посилену політику зросійщення України, охоче використовували валуєвську «теорію» й

навіть намагалися її вдосконалювати. Наприклад, полтавський губернатор О. К. Багговут у 1914 р., звертаючись із таємним листом до міністра внутрішніх справ, серед численних пропозицій і заходів, спрямованих проти українського народу, пропонував призначити субсидії деяким газетам у Києві, Харкові, Полтаві, Катеринославі та ін. з метою посилення боротьби проти українців. На його думку, у тих газетах необхідно доводити ідентичність великоросів та українців і пояснювати, що малоросійська мова утворилася шляхом колонізації в давніші часи російської мови. Роз'яснити, що «україна» означає «окраїна» держави і що українського народу ніколи не було [Півторак 2014 : 172–173]. Про українську мову як штучно створену поляками часто писала й шовіністична газета «Кієвлянинъ».

Слід відзначити, що антинаукові твердження про українську мову як зіпсований поляками діалект російської мови поширювалися переважно через владні структури та на побутовому рівні. Серед професійних філологів початку ХХ ст., навіть тих найреакційніших професорів деяких імператорських університетів, що ненавиділи українську мову й зневажливо називали її «жаргоном» (як, наприклад, професор славістики Київського університету Т. Д. Флоринський), ніхто не опускався так низько, щоб ризикнути своїм професійним авторитетом і підтримати таку нісенітницю.

Цікаво, що версія про російсько-польський мовний гібрид поширилася також і на білоруську мову. Дехто сприймав (і ще сприймає!) її також як російську мову, «зіпсовану» польськими впливами на теренах колишньої царської Росії. Однак ніхто з апологетів такого погляду не замислився над тим, чому визнана ними взаємодія двох тих самих мовних компонентів (російського та польського) на сусідніх територіях дали такий різке відмінний результат — дві різні слов'янські мови — українську та білоруську.

Усе це було досить давно, і здавалося б, можна вже про це й забути, якби не прикрий факт, що ті псевдотеорії нині бурхливо відроджуються. Цей процес розпочався в 90-х роках минулого століття після краху радянської імперії й проголошення незалежності України, коли її недоброзичливці з усіх сил намагалися перешкодити утвердженню української державності й функціонуванню єдиної державної української мови, довести нібито її неспроможність виконувати державницькі функції й для цього повернулися до царських методів фальсифікації її походження.

Особливо постаралися в цьому напрямку російські шовіністичні організації в Києві та в інших містах, такі як «Русский блок», «Общество русской культуры», «Киевская Русь», «Фонд поддержки русской культуры на Украине» тощо. Вони час від часу друкували або фінансували антиукраїнські публікації у відроджених після 1990 р. російськомовних газетах «Киевские ведомости», «Кієвській телеграфъ», «Кієвлянинъ» та ін. У тих статтях і в спеціальних брошурах проблему походження українців та української мови поставлено з ніг на голову, знову повторюється заявлена теза про українську мову як «російсько-польський діалект» [Железний 1995; Железний 1998]. І хоч ці інсинуації не мають нічого спільного ні з наукою, ні з реальною дійсністю, ні зі здоровим глуздом, певна частина нашого дезорієнтованого і деморалізованого суспільства, особливо ті, які беззастережно вірять друкованому слову, сприймають такі нісенітници як історичну правду.

Отже, проблема походження українців та української мови, а у зв'язку з цим і проблема походження поляків та їхньої мови, знову стали актуальними і потребують глибокого, всебічного й об'єктивного аналізу.

Витоки польського й українського етносів губляться у глибині віків, у так званому доісторичному (дописемному) періоді, від якого ми не маємо жодних писемних артефактів, а відтак і прямих та достовірних свідчень. Тож усі міркування, твердження й висновки з цих проблем не можуть вийти за межі припущень і гіпотез, хоч, можливо, й досить вірогідних.

Можна цілком упевнено стверджувати тільки те, що як поляки, так і українці почали формуватися як окремі етноси лише після розпаду так званої праслов'янської етномовної спільності, тобто від V–VI ст. н. е. До того часу говорити про існування окремих слов'янських етносів немає жодних підстав. Лише від середини I тисячоліття н. е., після так званого Великого переселення народів і падіння в 476 р. Західної Римської імперії, коли суспільно-політична ситуація в Європі стабілізувалася, простежується формування окремих європейських етносів, розміщених у зоні безпосереднього впливу Римської імперії — французів, іспанців, англійців, німців, румунів та ін., а разом з ними також чехів, поляків, українців та інших слов'ян.

Становлення поляків як окремого етносу в другій половині I тисячоліття н. е. польські історики пов'язують з найдавнішою слов'янською територією (тобто прабатьківщиною) слов'ян, що містилася, за їхньою версією, у межах сучасної Польщі між Віслою та Одером (так звана Вісло-Одерська гіпотеза походження слов'ян) [Lehr-Splawiński 1946; Kostrzewski; Moszyński; Rudnicki]. Зоною формування українського етносу інші дослідники, зокрема й українські історики та філологи, вважають великий ареал між Карпатами і середнім Дніпром і пов'язують його зі склавинами та східною частиною антів [Niederle; Рыбаков 1982 : 11–55; Баран В. Д., Баран Я. В. : 208]. Традиційно вважається, що ці процеси відбувалися незалежно один від одного. Однак елементарна логіка дозволяє апіорно припустити, що між формуванням праполяків та праукраїнців як первісних етносів міг існувати певний зв'язок.

По-перше, самоназва поляків та їхньої країни Polska явно пов'язані з поняттям «поле» і слов'янськими племенами полян. Проте загальновідомо, що поляни жили також і на Середній Наддніпрянщині, заснували Київ і стали етнічним ядром Київської Русі. Чи були це різні, не пов'язані між собою племена, чи, можливо, спочатку існувало єдине слов'янське плем'я полян, яке згодом розділилося? Якщо історично це єдине плем'я, постає проблема його первісної території, часу й шляхів міграції його частин у Повіслення та на Наддніпрянщину. Вірогідної відповіді на ці питання поки що немає.

Літописні свідчення про полян скупі й непевні. В Іпатіївському списку «Літопису руського» (тобто «Повісті минулих літ») ідеться про те, що від первісного місця поселення по Дунаєві «де єсть нині Угорська земля і Болгарська», слов'яни «розійшлися по землі і прозвалися іменами своїми». Під натиском волохів дунайські слов'яни «прийшовши, сіли на Віслі і прозвалися ляхами. А від тих ляхів [пішли одні, що] прозвалися полянами... Так само й ті ж слов'яни, прийшовши, сіли по Дніпру і назвалися полянами» [ЛР : 2]. Аналогічні твердження містить і Лаврентіївський список «Повісті минулих літ»: «Коли волохи напали на слов'ян дунайських і поселилися серед них, і гнобили їх, то слов'яни ті прийшли й сіли на Віслі й прозвалися ляхами, а від тих ляхів пішли поляни. Також і ті слов'яни прийшли і сіли по Дніпру і прозвалися полянами» [ПВЛ : 24–25]. Поляни, що жили самі по собі, як ми вже казали, були слов'янського роду і [тільки потім] прозвалися полянами» [Там же : 30–31].

У Радзивилівському списку «Повісті минулих літ» перед легендою про заснування Києва читаємо про те, що «поляни ж жили осібно і володіли своїми родами, бо і до цієї братії були [вже] поляни, і жили кожен зі своїм родом на своїх місцях і володіли родом» [РЛ : 13; PMLKS : 21]. З цього свідчення не зовсім ясно, чи йдеться про тих самих полян, чи про якихось інших, історія яких невідома. У зв'язку з цим слід сказати, що достовірна інтерпретація стародавніх писемних джерел, зокрема й літописних текстів, ще й до цього часу залишається проблематичною, і можна лише сподіватися, що в майбутньому завдяки новим успіхам історичних наук (насамперед археології та антропології, а також текстології та палеографії) й удосконаленню методики дослідження відомих і новознайдених давніх артефактів матеріальної та духовної культури більшість проблем доісторичного періоду життя слов'ян, що нині висвітлюються на рівні гіпотез, припущень або відвертих фантазій, будуть переконливо доведені чи аргументовано спростовані.

По-друге, з мовного погляду увагу дослідників привертає близькість лексичного фонду польської та української мов, тобто досить значна кількість спільної для обох мов лексики, яку важко пояснити лише праслов'янською лексичною спадщиною та міжмовними контактами в пізніший історичний період. Адже ця спільна лексика значною мірою стосується найдавніших сфер людської діяльності — хліборобства, ремесла, довілля і т. ін. Це може свідчити про дуже давні й глибокі зв'язки обох народів, а, можливо, і про їхні спільні генетичні корені та витоки.

На основі літописних свідчень напрошується припущення, що первісні слов'яни з Наддунайщини просувалися на північ спочатку єдиним потоком, який потім розділювався на дві частини: одна з них пішла у Вісло-Одерське межиріччя, а інша — на Середню Наддніпрянщину. У такому разі їхніх нащадків можна було б уважати близькими родичами й твердити про ще доісторичну спорідненість предків поляків та українців. Однак інші відомі й переконливі наукові дані — археологічні, історичні та лінгвістичні (насамперед гідронімічні) цього не підтверджують.

Згідно зі свідченнями археології та лінгвістики, ще на початку пізньопраслов'янського періоду (I–V ст. н. е.) етнічна й мовна спільність праслов'ян розпалася на західні і східну підгрупи з розмежуванням їх приблизно по Західному Бугу. В археології ці підгрупи співвідносяться з пшеворською та зарубинецькою культурами.

Пшеворська культура (кінець III ст. до н. е. — початок V ст. н. е.) виникла між Одером і Західним Бугом (територія сучасної середньої та південної Польщі) внаслідок дальшої еволюції праслов'янських племен та змішування їх з іншими племенами (насамперед з провідними в Одерському регіоні германцями й кельтами). Синхронна з нею зарубинецька культура (III ст. до н. е. — II ст. н. е., назва походить від с. Зарубинці на Переяславщині, де вперше знайшли її рештки) сформувалася між Західним Бугом, Прип'яттю, Россю, Тясмином та в басейнах Березини, Сожа і Десни. Її центр містився на Середній Наддніпрянщині в ареалі майбутніх полян [Півторак 1988 : 39, 40].

Культура пшеворських племен певним чином впливала на особливості деяких археологічних культур східніших ареалів. У зв'язку з цим привертає увагу постійний приплив у Прикарпаття населення з Північно-Східної та Центральної Європи, зокрема і з Вісло-Одерського межиріччя, що тривав протягом усього ранньоримського періоду аж до кінця II ст. н. е. [Вакулен-

ко : 16; Баран В. Д., Максимов : 24–26]. За таких обставин поява в Карпатсько-Дністровському регіоні ранньослов'янського населення з діалектами західно-праслов'янського типу вже в той час цілком вірогідна. У майбутньому воно не раз поповнювалося новими потоками переселенців із західної частини праслов'янського (потім — пралехітського) етномовного ареалу. Специфічні гірські умови життя сприяли консервації мовних особливостей слов'ян цього регіону і формуванню «карпатизмів», що з часом, мабуть, стали однією з причин виразної своєрідності карпатських і прикарпатських говорів.

Складні етнічні й мовні процеси на давніх праслов'янських землях відбувалися у II–IV ст. н. е. (за класифікацією акад. Б. О. Рибаківа, це черняхівсько-пізньопшеворський період).

Черняхівська культура (кінець II–IV ст. н. е., назва походить від с. Черняхів Кагарлицького району на Київщині) виникла на основі зарубинецької та пізньоскіфської культур Нижньої Наддніпрянщини на значній території від Південного Полісся на Півночі до Північного Причорномор'я на півдні й від Задунайщини на південному заході до сучасних Сумщини й Курщини на південному сході [Півторак 1988 : 43]. Це була поліетнічна культура. У лісостеповому Дніпро-Дністровському межиріччі розселилися слов'яни різного походження: нащадки колишніх слов'ян-скотів, колонізаційні групи слов'янських племен пізньозарубинецької культури, слов'яни й германці пшеворської культури тощо. Основну масу пшеворських переселенців у північнопричорноморських областях становили вихідці з Вісленського регіону, тобто слов'яни [Седов 1979 : 92].

Слов'янський компонент пшеворської культури, яка відіграла значну роль в етногенезі поляків (зокрема й тамтешніх полян), на Наддніпрянщині був неістотним, проте в сприятливіших історичних умовах він міг би певним чином позначитися на етнічних процесах в ареалі майбутніх наддніпрянських полян, але цьому завадили іншоетнічні впливи. Адже пшеворські та зарубинецькі племена на Середній Наддніпрянщині розселилися серед іраномовного населення, і в процесі тісних слов'яно-іранських контактів, які, найвірогідніше, набули своєрідного слов'яно-іранського симбіозу, відбувалася поступова слов'янізація місцевого іраномовного населення й сприйняття слов'янами деяких істотних мовних та етнографічно-культурних іранських рис [Третьяков : 8; Седов 1979 : 99–100]. У цьому симбіозі своєрідні етномовні особливості пшеворських племен значною мірою знівелювалися.

Під час так званого Великого переселення народів у V–VI ст. н. е. сталися помітні зміни і в етногенетичній ситуації в середньому та південному ареалах Східної Європи. Слов'яни вісленського регіону пшеворської культури (найвірогідніше з ареалу пізнішої Молдовії та Підляшшя) розселилися в східному, західному та південному напрямках, поширившись на Волині, Верхній Наддністріанщині, на наддунайських землях і в басейні Одера та Ельби. У пізньоримський час племена пшеворської культури перейшли Карпати й освоїли басейн Верхньої Тиси [Седов 1979 : 113; Баран В. Д., Максимов : 26, 32]. Але до ареалу пізніших наддніпрянських полян вони не дійшли.

У середині I тисячоліття н. е., як і раніше, найінтенсивніші етногенетичні процеси відбувалися в південній частині східнослов'янського ареалу. На величезній території від Середнього Дніпра до межиріччя Верхньої і Середньої Ельби та від Прип'яті до Верхнього Дністра, середньої й нижньої течії

Дунаю на VI ст. н. е. витворилася й стабілізувалася відносно єдина археологічна культура, що за особливостями кераміки дістала назву празького, або, за іншою термінологією, празько-корчацького, празько-житомирсько-корчацького, житомирсько-корчацько-колочинського типу [Рыбаков 1978 : 185–186; Русанова; Седов 1982 : 10; Баран В.Д., Максимов : 76–85]. Її творцями були нащадки слов'ян вісленського регіону пшеворської культури, що становили окрему локальну групу, деяка частина слов'янського населення черняхівської культури Наддніпрянщини та інших слов'янських і неслов'янських угруповань [Седов 1972 : 128; Седов 1979 : 117; Седов 1982 : 19; Русанова : 84; Баран В.Д. 1978 : 5–33; Баран В.Д., Максимов : 84–85]. Ареал празько-корчацької культури в загальних рисах відповідає території розселення склавинів, про яких писав візантійський історик готського походження Йордан [Йордан : 72].

У лісостеповій смузі Середньої Наддніпрянщини, включаючи середні течії Сули, Псла та Ворскли, за участю нових колонізаційних потоків з північніших територій в ареалі подільсько-дніпровського варіанта черняхівської культури в другій половині V–VI ст. н. е. виникла споріднена з ним культура пеньківського типу (назва походить від с. Пеньківка поблизу гирла р. Тясмин). Слов'яни пеньківської культури — це анти, про яких повідомляють Йордан та Прокопій Кессарійський [Рыбаков 1981 : 42; Седов 1982 : 28; Приходнюк 1983 : 191; Баран В.Д., Максимов : 91]. У пеньківський період тривала слов'янізація іранських племен, і їхні ослов'янені нащадки пізніше стали важливим етнічним компонентом південної частини полян. У їх формуванні участі нащадків пшеворської культури не було.

Основний ареал ранніх наддніпрянських полян містився в північному ареалі пеньківської культури на пограниччі Лісостепу та Степу. Археологічні артефакти дають підставу для припущення, що формування полян почалося на узбережжі р. Ірпінь та в районі майбутнього Києва, де жило слов'янське населення з керамікою житомирсько-корчацько-колочинського типу [Седов 1979 : 106; Седов 1982 : 108; Рыбаков 1980 : 36; Приходнюк 1980 : 81].

Наведений історико-археологічний екскурс засвідчує, що після розпаду праслов'янської етномовної спільності, починаючи від середини I тисячоліття н. е., періодично відбувалися міграції населення з вісло-одерського ареалу в східному напрямі. Первинність цього ареалу підтверджує також гідронімія. За спостереженням польських дослідників Т. Лер-Сплавінського та С. Роспонда, саме басейни Одера й Вісли становлять зону первісної гідроніміки, а Середня Наддніпрянщина — це зона з похідними словотвірними формами від первинних гідронімів [Lehr-Splawinski 1960 : 5–22; Rospond : 109–170]. Проте говорити про прямий вплив протолехітських племен на розвиток етнокультурної ситуації в ранніх протоукраїнських ареалах немає підстав.

Локалізація ранніх етносів Центральної та східної Європи за археологічними, історичними, гідронімічними чи будь-якими іншими свідченнями завжди схематична й дуже умовна, оскільки дослідник має зважати на рухомість етнічних ареалів, на співіснування різних етносів навіть у межах одного ареалу, на розмитість і нестійкість давніх етнічних меж та взаємопроникливість етнічних територій, зокрема й праслов'янських та ранньослов'янських [Трубачев 1974 : 60–61; Трубачев 1982 : 12–24]. Зважаючи на це, можна припустити, що деякий вплив пралехітських і ранньолехітських племен на формування праукраїнських етномовних ареалів пізнішої

Галичини й частково Поділля та Волині міг відбуватися на наступному історичному етапі консолідації слов'янських племен і появи ранніх суспільних формувань державницького типу.

Джерела IX ст. н. е. називають такі союзи прапольських племен: вісляни (у верхів'ях Вісли), поляни (у басейні середніх течій Одера та Варти). Окремим був союз волінян на острові Волін (у Балтійському морі) та в пониззі Одера. Під кінець X ст. н. е. із союзів племен на території Польщі виникла єдина держава, основним ядром якої стали поляни й на чолі якої були полянські князі з династії П'ястів. До цієї держави увійшли всі власне польські племена [Кухаренко : 129; Lehr-Spławiński 1966; Martel : 318; Klemensiewicz : 347–348, 350–352; Вінценз : 37–41]. Наддніпрянські поляни наприкінці IX ст. стали основою протоукраїнської держави — Русі, яка в російській історіографії XIX ст. дістала назву «Київська Русь».

Безпосередній вплив польської мови на говори протоукраїнського Правобережжя відбувався вже після розпаду Київської Русі й був зумовлений певними історичними обставинами.

Як відомо, у другій половині XIV ст. усі білоруські й більшість українських земель (Київщина, Переяславщина, Чернігівщина, Волинь і південно-східне Поділля) увійшли до складу Великого Князівства Литовського, а Галичина та південно-західне Поділля були захоплені Польщею. Угода про династичний союз між цими двома державами (Кревська унія 1385 р.) поклала початок соціально-політичному і культурному впливу магнатсько-шляхетської Польщі на Литву, зокрема й на руські (українські) землі. Унаслідок Люблінської унії 1569 р. Велике Князівство Литовське та Королівство Польське створили польсько-литовську федеративну державу — Річ Посполиту, що існувала понад два століття (до 1795 р.). У її елітарній культурі панувала, крім латини, також польська мова, яка впливала й на загальну мовну ситуацію в державі й стала інструментом окатоличення та ополячення місцевого українського населення.

Після Люблінської унії польський сейм вирішив відібрати у Велико-го Князівства Литовського нібито споконвічно польські землі. Маючи вже Холмщину, Галичину й Поділля, він ухвалив приєднати до Польщі також Підляшшя, Волинь, Брацлавщину та Київщину [Крип'якевич: 128].

У колонізаційному поході на українські землі провід вели польські магнати. «Магнатські роди зайняли величезні простори, створюючи справжні латифундії, до яких належали сотні сіл, десятки містечок і замків, цілі простори провінцій». Вони «були необмеженими володарями своїх областей, бо звичайно держали і найвищі становища в адміністрації — воєвод, каштелянів, старостів; вони безоглядно проводили свої плани, не рахуючись ні з якими перешкодами<...> Разом з магнатами сунула в Україну дрібна польська шляхта, голодна й незаможна, що при панах і собі сподівалася доробитися маєтків і багатства. Такі чужосторонні зайди ставали у панів за слуг, економів, орендарів, старшин у магнатських військових частинах тощо і разом зі своїми покровителями визискували місцеве населення» [Там же : 140]. Міста, особливо в Західній Україні, були спольщені. Саме в містах була адміністрація, діяли ремісники та купці, функціонували польські еліти, унаслідок чого мова українських мешканців тих міст часто зазнавало впливу польської мови. «Але українське населення, що жило в передмістях, поза мурами міста, було дуже численне, мало зв'язок з селянською масою і почувало за собою силу, — природним розгоном втискалось до міста і вело боротьбу із

польською верхівкою» [Там же : 145]. Села також залишалися україномовними, і польський вплив там був мінімальним.

Українське населення сприймало польських колонізаторів та їхніх прислужників як своїх ворогів. Відтак і чужа для нього польська мова не могла бути привабливим об'єктом для наслідування. Тому її вплив на українську мову відбувався головним чином не через контакти українських селян з польськими панами, як вважають А. Железний та його однодумці, а набагато складніше.

Значна частина запозичень з польської мови в українську потрапила через давню писемно-літературну мову. Як відомо, у Великому Князівстві Литовському державною мовою була українсько-білоруська писемна ділова мова (за тодішньою термінологією — руська, але ж не російська!). Унаслідок політичного альянсу цього князівства з Польщею до державної канцелярської мови стали активно проникати полонізми [Stang Chr. S : 166]. Серед них у XIV–XVII ст. переважала суспільно-політична та адміністративна лексика, а з XVI ст. лексико-семантичні групи запозичених полонізмів активно поповнювалися юридичними, військовими, професійними, абстрактними термінами, побутовою лексикою і т. ін.

Як відзначив Т. Лер-Сплавінський, «мова літературних творів XVII–XVIII ст. була перенасичена польськими словами, українізованими шляхом додавання українських закінчень, була значною мірою штучно створеною і мала слабкий зв'язок з живою побутовою мовою народу» [Lehr-Splawinski, 1928 : 49].

«Частина запозичених слів була фонетичними, морфологічними або лексичними відповідниками вже існуючих в українській мові одиниць, частина — власне неологізмами (адміністративна, правова, оцінна, релігійна лексика). Мовні елементи польського походження сприймалися як стилістично чи емоційно забарвлені варіанти або синоніми українських відповідників<...> Польська мова впливала не лише на лексичну, а й на граматичну систему української мови, зокрема, на синтаксис» [Гонтарук : 101].

Крім численних полонізмів, українсько-білоруська писемно-літературна мова сприйняла багато запозичень також з латинської, чеської, німецької та інших мов і через свою штучність та відірваність від народної мови стала непридатною для подальшого функціонування як літературної мови. Її функції перейняла нова українська літературна мова, сформована на народній основі, першим кодифікатором якої був, окрім менше знаних попередників, І. Котляревський.

Частина польських лексичних запозичень увійшла і в українське народнорозмовне мовлення, проте їх кількість і значення не були настільки великими, щоб змінити структуру мови й надати їй нової якості. Крім цього, польські запозичення проникали в українську мову внаслідок міжмовної інтерференції та через мову художньої літератури.

На середину XIX ст. в Західній Україні сформувався своєрідний (галицький) варіант української літературної мови зі специфічними ознаками на різних мовних рівнях, зокрема і з досить численними полонізмами [Матвіяс : 41–92]. У Східній Україні він ставав поступово відомим насамперед через те, що східноукраїнські письменники, позбавлені можливості друкуватися в Російській імперії, публікували свої твори в західноукраїнських виданнях. Передплачуючи їх, східноукраїнська інтелігенція засвоїла чимало західноукраїнських, польських, німецьких та інших лексем іншомовного походження.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. у Східній Україні точилася дискусія про шляхи творення єдиної літературної мови та про місце в ній локальних елементів, зокрема галицьких запозичень з численними полонізмами [Русанівський : 252–255, 272–273]. Ключове питання про те, на яку діалектну базу має спиратися українська літературна мова — наддніпрянську чи галицьку, було розв'язане на користь Наддніпрянщини, але з урахуванням здобутків західноукраїнського варіанта літературної мови. Як відзначав В. Чапленко, «потроху став вироблятися компромісовий стан: відкидалися рішуче переважно побутові галицькі “барбаризми”<...>, а засвоювалися наукові та промислово-технічні назви й вислови навіть у галицькому генетично польському оформленні» [Чапленко : 225; Русанівський : 273].

Польська мова стала посередником для запозичення в український лексичний фонд великої кількості слів з науково-культурної і технічної термінології німецького та латинського походження [Richhardt : 122]. За різними оцінками, у лексиці сучасної української мови є близько 1700 загальновживаних і діалектних полонізмів.

Галицизми та польські запозичення, які легко закріпилися в українській літературній мові, не обмежувалися лише науковою, промисловою, технічною та професійною лексикою, а й широко увійшли в щоденний народний побут. Проте, не властиві центральним та лівобережним говорам, вони тривалий час сприймалися як чужорідні й не бажані вкраплення на тлі звичної народнорозмовної лексики — споконвічно української або запозиченої в різний час із російської та інших мов. Наведемо декілька найхарактерніших прикладів лексичних протиставлень полонізмів та місцевих українських відповідників за матеріалами «Етимологічного словника української мови» [ЕСУМ 1982–2012]:

аркуш < п. arkusz < лат. arcus «дуга; лук; арка»; — укр. **листо́к** < псл. list «лист рослини; шматок тонкого матеріалу»;

будувати < п. budować < свн. būden «будувати» — укр. **стро́їти** < псл. strojiti;

дякую < п. dziękuję < dzęk < свн. dank «подяка; дяка» — укр. **спасі́би** < др. съпаси бог;

зі́чити < п. [zyczyć] < «мазурований варіант літ. žyczyć» < *žytčyć < žytek «пожиток, ужиток» < žyć «жити» — укр. **бажа́ти** < псл. *bagti, bažeti;

ко́вдра < п. kołdra < староітал. coltra «покриття, покривало» < нар.-лат. culcitra «подушка, матрац» < лат. culcita «те саме» — укр. **оді́яло** < рос. одеяло < др. одяти «одягати»;

крівний < п. krewny «споріднений» — укр. **крівний** < кров < псл. кгвъь;

поже́жа < п. [pożoga] < п. żar < псл. žaгъ — укр. **пожа́р** < псл. žaгъ;

простира́дло < п. prześcieradło < псл. [*prostěradlo] < [prostěratī] «протирати» — укр. **про́стина** < др. *простира < протирати;

скро́ня < п. skroń < псл. skornь — укр. **висо́к** < висіти;

тістечко < п. ciasteczko < ciasto «тісто» < псл. tēsto — укр. **[пирі́жне]** < рос. пирожное;

цвях < п. ćwiek, [ćwak] < нім. Zwek, Zweke «цвях» — укр. **гвіздо́к** < псл. gvozдь;

цу́кор < п. cukier < нім. Zucker < італ. zucchero < араб. súkkar < давньоінд. śārkaṛā «галька, ринь, пісок; цукор-пісок» — укр. **са́хар** < грецьке σάκχαρ(ov);

чекати < п. czekać < псл. čekati — укр. **жда́ти** < псл. žьdati;

шка́рпéтка < п. szkarpetka, застар. skarpeta < італ. scarpetta «черевишок» < sagra «череви́к» — укр. **носо́к** < псл. nosъ;

швидкий < п. [szwytki, świtki] «спритний, меткий, хвацький» < днн. swīd «сильний, спритний» — укр. **бистрий** < псл. *bystrъ;
шкіра < п. skóra із субституцією **ó** — **i** (як у п. łózko — укр. ліжка) — укр. **ко́жа** < псл. koža.

Лише в другій половині ХХ ст. за умов технічного прогресу й удосконалення засобів масової інформації (радіо, телебачення, інтернет, мобільний зв'язок тощо) загальноукраїнські літературні варіанти найпоширенішої запозиченої лексики стали загальнонародними, витісняючи діалектизми та регіоналізми.

Вплив польської мови на українську протягом кількох століть був значним, але не одностороннім. Сусідство України й Польщі та їх входження до спільних держав сприяли тому, що на різних історичних етапах польська мова зазнавала деяких впливів української мови на всіх мовних рівнях.

Вважається, що на фонетичному рівні під впливом української (почасти й білоруської) польська мова втратила первісне якісне розрізнення між колишніми короткими й довгими голосними, розрізнення між закритими і відкритими варіантами кожного звука, у ній зникло розрізнення rz < *rj і ż (morze) «море» вимовляється так само, як і może «може». У граматиці (синтаксисі) український вплив позначився на складнопідрядних реченнях зі спільним підметом, де модально-з'ясувальні та цільові підрядні речення замінилися інфінітивними зворотами, приєднаними до головного речення сполучниками żeby (iżby) «щоб, аби»: Przyszedłem, aby go zobaczyć [«Я прийшов, аби (щоб) його побачити»] [Ткаченко : 770].

Вплив української мови на польську найактивніше виявився у збагаченні її лексичного фонду українізмами. На різних історичних етапах польська мова запозичила значний обсяг (можливо, декілька сотень) українських слів. У фундаментальних словниках польської мови [Linde; SJP] та в лексикологічних працях польських дослідників [Boleski : 112, 139–140; Urbańczyk : 437–445; Beszta : 199–241; Jurkowski 1974 : 105–135; Minikowska : 172; Вінценз : 37–41; Rytter : 172; Kurzowa : 62; Jurkowski 1996–1997 : 49–56] зафіксовано багато українських (або за посередництвом української мови) запозичень різних лексико-тематичних груп. Зокрема, це побутова лексика (*chata, chmyz, czerep, czupryna, derka, holoble, holota, holysz, hultaj, duha, koromysło, korowaj, kutja, kureń, lemieszka, mamalyga, mereżka, namitka, sadyba, sobaka, tapczan* і т. ін.), історична лексика (*ataman, baskak, czajka, czumak, дума, hajdamak, kniaź, kozak, nahajka, opryszek* та ін.), ботанічні терміни (*ajer, bodiak, czeremcha, czereśnia, hreczka, huba* «гриб-трутовик», *oczeret, płoskoń* і т. ін.), анімальна лексика (*berkut, borsuk, buhaj, derkacz, tosomak, sobaka, czereda, szarończa, zazula* і т. ін.), назви місцевостей (*bajrak, basztan, halawa, jar, jaruga, kurhan, lewada, lug, lyman, porohy, step* і т. ін.), назви дій (*bajdykować, balamucić, borykać się, buszować, hodować* «виросувати», *harować, holubić, mówić, kalamucić, czwanić się* і т. ін.) тощо.

Систематичний процес запозичання українізмів у польську мову розпочався в період європейського Бароко. «Українські лексичні елементи з'являються в польських текстах із середини ХVІ ст. , тобто з початком мови польського ренесансу. У польській мові ХV ст. їх майже немає, а в ХVІІ ст. лексичні елементи вже звичні в поетичних текстах. Це означає, що польська мова вже опинилася під великим впливом української» [Вінценз : 39]. Спо-

чатку українізму проникали в барокову пасторальну поезію, а згодом вони стали ознакою високого стилю.

В епоху польського романтизму XIX ст. з його культом почуттів людини, увагою до особистості, її індивідуальних рис, захопленням фольклором, польські письменники, які походили з українських земель або тісно контактували з Україною, прагнули пов'язати свою творчість з культурою народу, серед якого вони жили, з його історичними і фольклорними традиціями. У цей період використання української лексики в польській художній літературі відбувалося особливо інтенсивно, і її стали вживати й письменники з етнічно польських земель. Саме польський романтизм «дав найбільш відомі постаті польських письменників, які у своїх творах вживали українські лексичні елементи; він також надав цій традиції такого розмаху і розвитку, що сила її інерції мала помітний вплив і на післяромантичні десятиліття літературного розвитку» [Совтис : 348].

З часом деякі українські запозичення вийшли з ужитку, але більшість українізмів увійшла до лексичного складу польської мови.

Підсумовуючи все сказане, варто зазначити, що в дослідженні українсько-польських взаємин на етногенетичному й мовному рівнях ще залишається чимало білих плям і не до кінця з'ясованих проблем. Подальші успіхи в їх розв'язанні залежатимуть від об'єктивності й неупередженості дослідників з обох боків, відмови від застарілих догм і повної деполітизації наукових пошуків, а також від використання нових підходів і методів дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

- Баран В. Д. Славяне в середині I тисячелеття н. е. *Проблеми етногенеза славян*. Київ: Наук. думка, 1978. С. 5–37.
- Баран В. Д., Баран Я. В. Історичні витоки українського народу. Київ: Генеза, 2005. 206 с.
- Баран В. Д., Максимов Е. В., Смиленко А. Т. Этнокультурная карта Украинской ССР в I тыс. н. э. Київ: Наук. думка, 1985. 182 с.
- Вакуленко Л. В. Прикарпатье в первой половине I тысячелетия н. э. *Тез. докл. сов. делегации на V Междунар. конгр. славян. археологии*. Москва, 1985. С.15–16.
- Вінценз А. До проблеми українсько-польських мовних контактів. *Мовознавство*. 1991. № 5. С. 37–41.
- Гонтарук Л. Характер запозичень із польської мови в українську XVI — першої половини XVII ст. *Проблеми слов'янознавства*. 2004. Вип. 54. С.78–103.
- Греч Н. И. Опыт истории русской литературы. Санкт-Петербург: Тип. Н. Греча, 1822. 391 с.
- Етимологічний словник української мови. Київ : Наук. думка, 1982–2012. Т. 1–6.
- Железный А. Правда об украинском языке и проблема двуязычия. Київ, 1995.
- Железный А. Происхождение русско-украинского двуязычия в Украине. Київ, 1998. 107 с.
- Иордан. О происхождении и деяниях гетов. Getica. Москва: Изд-во восточной л-ры, 1960. 436 с.
- Крип'якевич І. Історія України. Вид. 2-е, переробл. і доп. Львів: Світ, 1992. 560 с.
- Кухаренко Ю. В. Археология Польши. Москва: Наука, 1969. 240 с.
- Лемке М. К. Эпоха цензурных реформ 1859–1865 гг. Санкт-Петербург, 1904. 540 с.
- Літопис руський / пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; відп. ред. О. В. Мишанич. Київ : Дніпро, 1989. 590 с.
- Ломоносов М. В. Труды по филологии. *Полное собрание сочинений 1739–1758 гг.*: в

- 11 т. Москва; Ленинград: АН СССР, 1952. Т. 7. 995 с.
- Матвійс І. Г. Варіанти української літературної мови. Київ, 1998. 162 с.
- Півторак Г. П. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови. Київ : Наук. думка, 1988. 280 с.
- Півторак Г. Українці: звідки ми і наша мова. Дослідження, факти, документи. Київ : Віпол, 2014. 279 с.
- Приходнюк О. М. Археологічні пам'ятки Середнього Подніпров'я VI–IX ст. н. е. Київ : Наук. думка, 1980. 149 с.
- Приходнюк О. М. К вопросу о присутствии антов в карпатско-дунайских землях. *Славяне на Днепре и Дунае*. Киев : Наук. думка, 1983. С. 180–191.
- Повесть временных лет. *Памятники литературы Древней Руси* / ред. Д. С. Лихачев, Л. А. Дмитриев, Москва : Худож. лит., 1978. 413с.
- Радзивилловская летопись. *Полное собрание русских летописей* / ред. М. Д. Приселков. Ленинград : Наука, 1989. Т. 38. 177 с.
- Русанівський В. М. Історія української літературної мови. Вид. 2-е, доп. і переробл. Київ: АртЕК, 2002. 392 с.
- Русанова И. П. Славянские древности V–VII вв. Культура пражского типа. Москва: Наука, 1976. 216 с.
- Рыбаков Б. А. Исторические судьбы праславян. *История, культура, этнография и фольклор славянских народов: VIII Международ. съезд славистов: докл. сов. делегации*. Москва, 1978. С. 182–196.
- Рыбаков Б. А. Город Кия. *Вопр. истории*. 1980. № 5. С. 32–41.
- Рыбаков Б. А. Новая концепция предыстории Киевской Руси: (Тезисы). *История СССР*. 1981. № 2. С. 40–59.
- Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. Москва: Наука, 1982. 599 с.
- Седов В. В. Формирование славянского населения Среднего Поднепровья. *Сов. археология*. 1972. № 4. С. 122–125.
- Седов В. В. Происхождение и ранняя история славян. Москва: Наука, 1979. 182 с.
- Седов В. В. Восточные славяне в VI–XIII вв. Москва: Наука, 1982. 328 с.
- Совтис Н. Вплив української мови на формування лексичного складу польської мови XIX ст. *Наук. зап. Нац. ун-ту «Острозька академія». Серія філол.* 2011. Вип. 19. С. 347–353.
- Ткаченко О. Б. Українсько-польські мовні контакти. *Українська мова. Енциклопедія*. Вид. 3-є, зі змінами і доп. Київ, 2007.
- Третьяков П. Н. Раннесредневековые восточнославянские древности. Ленинград: Наука, 1973. 250 с.
- Трубачев О. Н. Ранние славянские этнонимы – свидетели миграции славян. *Вопр. языкознания*. 1974. № 6. С. 48–67.
- Трубачев О. Н. Языкознание и этногенез славян. Древние славяне по данным этимологии и ономастики. *Вопр. языкознания*. 1982. № 4. С. 10–26.
- Чапленко В. Історія нової української літературної мови. Нью-Йорк, 1970. 448 с.
- Besza A. Z badań nad wschodniosłowiańskimi wpływami językowymi w polszczyźnie romantyków. *Rozprawy Komisji Językowej ŁTN*. 1971. T. XVII. 199–241.
- Boleski A. Słownictwo Juliusza Słowackiego (1825–1849). Łódź: Zakład im. Ossolińskich. 1956. 246 s.
- Słownik języka polskiego / pod. red. Doroszewskiego W. Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe. 1958–1969. T. I–XI.
- Jurkowski M. Ukrainizmy w języku Juliusza Słowackiego: Z dziejów stosunków literackich polsko-ukraińskich. Wrocław: PAN, 1974. 105–133.
- Jurkowski M. Step ukraiński w języku polskim. *Annales*. 1996–1997. T. 14–15. 49–56.
- Klemensiewicz Z. Historia języka polskiego. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo

- Naukowe, 1976. 350–352.
- Kostrzewski J. Prasłowiańszczyzna. Zarys dziejów i kultury Prasłowian. Poznań: Księgarnia Akademicka, 1946. 164 s.
- Kurzowa Z. O mowie polaków na kresach wschodnich. Kraków: PAN, (1993). 64 s.
- Lehr-Splawiński T. Wzajemne wpływy polsko-ukraińskie w dziedzinie językowej. Kraków, 1928. 20 s.
- Lehr-Splawiński T O pochodzeniu i praojczyźnie Słowian. Poznań: Wydawn. Instytutu Zachodniego, 1946. 237 s.
- Lehr-Splawiński T. Rozmieszczenie geograficzne prasłowiańskich nazw wodnych. *Rocznik Sławistyczny*. 1960. XXI, 5–22.
- Lehr-Splawiński T. Wzajemne wpływy polsko-ruskie w dziedzinie językowej. *Studia i szkice wybrane*. Warszawa, 1966. 130–142.
- Linde S. Słownik języka polskiego. Lwów, 1854–1860.
- Martel A. La langue polonaise dans les pays ruthènes, Ukraine et Russie Blanche. 1569–1667. Lille, 1938.
- Minikowska T. Wyrazy ukraińskie w polszczyźnie XVII wieku. Warszawa, Poznań, Toruń : PWN, 1980. 172 s.
- Moszyński K. Pierwotny zasięg języka prasłowiańskiego. Wrocław ; Kraków: PAN, (1957). 332 s.
- Niederle L. Slovanské starožitnosti. Praha. 1902–1912. T. 1–3.
- Powieść minionych lat. [w] *Kroniki staropolskie* / wybor, wstęp i oprac. F. Sielicki. Warszawa: Ossolineum 1987
- Richhardt R. Polnische Lehnwörter im Ukrainischen. Berlin, 1957. 122 S.
- Rospond S. Prasłowiane w świetle onomastyki. *I Międzynarodowy kongres archeologii słowiańskiej*. Wrocław ; Warszawa ; Kraków, 1968. T. 1. 109–170.
- Rudnicki M. Prasłowiańszczyzna – Łechia – Polska. Poznań: PAN, 1959. T 1. 280 s.
- Rytter G. Wschodniosłowiańskie zapożyczenia leksykalne w polszczyźnie XVII wieku. Łódź: Wydawn. Uniwersytetu Łódzkiego, 1992. 172 s.
- Słownik języka polskiego: Karłowicz J., Kryński A. & Niedźwiedzki W. T. 1–8. Warszawa: Nakładem prenumeratorów i Kasy im. Mianowskiego. (1900–1927).
- Stang Chr. S. Die westrussische Kanzleisprache des Grossfürstentums Littauen. Oslo: I Kommissjon hos Jacob Dybwad, 1935. 116 S.
- Urbańczyk S. Charakterystyka staropolskich zapożyczeń wyrazowych z języka ukraińskiego. *Studia linguistica in honorem Taddeai Lehr-Splawiński*. Warszawa: PAN, 1963. 437–444.

REFERENCES

- Baran V. D. (1978). Slavyane v seredine I tysyacheletiya n. e. Problemy etnogeneza slavyan. Kiev: Naukova dumka, 5–37. [In Russian].
- Baran V. D., Baran Ya. V. (2005). Istorychni vytoky ukrainskoho narodu. Kyiv: Heneza, 206 s. [In Ukrainian].
- Baran V. D., Maksimov E. V. & Smilenko A. T. (1985). Etnokul'turnaya karta Ukrainskoj SSR v I tys. n. e. Kiev: Naukova Dumka, 182 s. [In Russian].
- Besza A. (1971). Z badań nad wschodniosłowiańskimi wpływami językowymi w polszczyźnie romantyków. *Rozprawy Komisji Językowej ŁTN*, (t. XVII), 199–241.
- Boleski A. (1956). Słownictwo Juliusza Słowackiego (1825–1849). Łódź: Zakład im. Ossolińskich, 246 s.
- Chaplenko V. (1970). Istoriia novoi ukrainskoi literaturnoi movy. New York, 448 s. [in Ukrainian].
- Dmitriyev L. A., Likhachev D. S. (red). Povest vremennykh let. (1978). Pamyatniki literatury Drevney Rusi. Moskva: Khudozhestvennaya literatura, 413 s. [In Russian].

- Doroszewski W. (red.). (1958–1969). Słownik języka polskiego, (t. I–XI). Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe.
- Etymolohichnyi slovnyk ukrainskoi movy, (vol 1–6.) Kyiv : Naukova dumka, 1982–2012.
- Grech N. I. (1822). Opyt istorii russkoy literatury. Sankt-Peterburg: Tip. N. Grecha. [In Russian].
- Hontaruk L. (2004). Kharakter zapozychen iz polskoi movy v ukrainsku XVI — pershoi polovyny XVII st. *Problemy slovianoznavstva*, (54), 78–103. [In Ukrainian].
- Iordan. (1960). O proiskhozhdenii i deyaniakh getov. Getica. Moskva: Izd-vo vostochnoy I-ry. [In Russian].
- Jurkowski M. (1974). Ukrainizmy w języku Juliusza Słowackiego: Z dziejów stosunków literackich polsko-ukraińskich. Wrocław: PAN, 105–133.
- Jurkowski M. Step ukraiński w języku polskim. *Annales. 1996–1997*, (T. 14–15), 49–56.
- Klemensiewicz Z. (1976). Historia języka polskiego. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 350–352.
- Kostrzewski J. (1946). Prasłowiańszczyzna. Zarys dziejów i kultury Prasłowian. Poznań: Księgarnia Akademicka.
- Krypiakievych I. (1992). Istoriiia Ukrainy (2-he vyd., pererobl. i dop). Lviv: Svit. [In Ukrainian].
- Kukharenyo Yu. V. (1969). Arkheologiya Polshi. Moskva: Nauka, 240 s. [In Russian].
- Kurzowa Z. (1993). O mowie polaków na kresach wschodnich. Kraków: PAN.
- Lehr-Splawiński T. (1928). Wzajemne wpływy polsko-ukraińskie w dziedzinie językowej. Kraków.
- Lehr-Splawiński T (1946). O pochodzeniu i praojczyźnie Słowian. Poznań: Wydawn. Instytutu Zachodniego.
- Lehr-Splawiński T. (1960). Rozmieszczenie geograficzne prasłowiańskich nazw wodnych. *Rocznik Slawistyczny*, (XXI), 5–22.
- Lehr-Splawiński T. (1966). Wzajemne wpływy polsko-ruskie w dziedzinie językowej. *Studia i szkice wybrane*. Warszawa, 130–142.
- Lemke M. K. (1904). Epokha tsenzurnykh reform 1859–1865 gg. Sankt-Peterburg. [In Russian].
- Linde S. (1854–1860). Słownik języka polskiego. Lwów.
- Lomonosov M. V. (1952). Trudy po filologii. *Polnoye sobraniye sochineniy 1739–1758 gg: v II t.* (t. 7). Moskva; Leningrad: AN SSSR. [In Russian].
- Martel A. (1938). La langue polonaise dans les pays ruthènes, Ukraine et Russie Blanche. 1569–1667. Lille.
- Matviias I. H. (1998). Varianty ukrainskoi literaturnoi movy. Kyiv. [In Ukrainian].
- Minikowska T. (1980). Wyrazy ukraińskie w polszczyźnie XVII wieku. Warszawa, Poznań, Toruń : PWN.
- Moszyński K. (1957). Pierwotny zasięg języka prasłowiańskiego. Wrocław ; Kraków: PAN.
- Myshanych O. V. (resp. ed.). (1989). Litopys ruskyi. Per. z davnorus. L. Ye. Makhnovtsia. Kyiv: Dnipro. [In Ukrainian].
- Niederle L. (1902–1912). Slovanské starožitnosti T. 1–3. Praha.
- Pivtorak H. P. (1988). Formuvannia i dialektna dyferentsiatsiia davnoruskoi movy. Kyiv : Naukova dumka. [In Ukrainian].
- Pivtorak H. (2014). Ukraintsi: zvidky my i nasha mova. Doslidzhennia, fakty, dokumenty. Kyiv : Vipol. [In Ukrainian].
- Powieść minionych lat. (1987). *Kroniki staropolskie. (F. Sielicki, comp.)*. Warszawa: Ossolineum.
- Priselkov M. D. Radzivilovskaya letopis. (1989). Polnoye sobraniye russkikh letopisey, (vol. 38). Leningrad: Nauka. [In Russian].
- Prykhodniuk O. M. (1980). Arkheolohichni pamiatky Serednioho Podniprovia VI–IX st. n. e. Kyiv : Naukova dumka. [In Ukrainian].

- Prykhodniuk O. M. (1983). K voprosu o prisutstvii antov v karpatsko-dunaiskikh zemliakh. Slavyane na Dnepre i Dunae. Kiev: Naukova dumka. 180–191. [In Russian].
- Richhardt R. (1957). Polnische Lehnwörter im Ukrainischen. Berlin.
- Rospond S. (1968). Prasłowiane w świetle onomastyki. I Międzynarodowy kongres archeologii słowiańskiej, (T. 1). Wrocław ; Warszawa ; Kraków, 109–170.
- Rudnicki M. (1959). Prasłowiańszczyzna — Łechia — Polska, (T. 1). Poznań : PAN.
- Rusanivskiy V. M. (2002). Istoriia ukrainskoi literaturnoi movy. (2-he vyd. dop. i pererobl.) Kyiv: ArtEK. [In Ukrainian].
- Rusanova I. P. (1976). Slavianskie drevnosti V–VII vv. Kultura prazhskogo tipa. Moskva: Nauka. [In Russian].
- Rybakov B. A. (1978). Istoricheskie sudby praslavyan. *Istoriya, kultura, etnografiya i folklor slavianskikh narodov: VIII Mezhdunarodnyi s'ezd slavistov: doklady soverskoy delegatsii*. Moskva, 182–196. [In Russian].
- Rybakov B. A. (1980). Gorod Kiya. *Voprosy istorii*, (5), 32–41. [In Russian].
- Rybakov B. A. (1981). Novaya koncepciya predystorii Kievskoj Rusi: (Tezisy). *Istoriya SSSR*, (2), 40–59. [In Russian].
- Rybakov B. A. (1982). Kievskaya Rus' i russkie knyazhestva XII–XIII vv. Moskva: Nauka. [In Russian].
- Rytter G. (1992). Wschodniosłowiańskie zapożyczenia leksykalne w polszczyźnie XVII wieku. Łódź: Wydawn. Uniwersytetu Łódzkiego.
- Sedov V. V. (1972). Formirovanie slavyanskogo naseleniya Srednego Podneprov'ya. *Sovetskaya arheologiya*, (4), 122–125. [In Russian].
- Sedov V. V. (1979). Proiskhozhdenie i rannaya istoriya slavyan. Moskva: Nauka. [In Russian].
- Sedov V. V. (1982). Vostochnye slavyane v VI–XIII vv. Moskva: Nauka. [In Russian].
- Sovtys N. (2011). Vplyv ukrainskoi movy na formuvannia leksychnoho skladu polskoi movy XX st. *Naukovi zapysky Nats. un-tu "Ostrozka akademiia". Seriia filolohichna*, (vyp.19), 347–353. [In Ukrainian].
- Stang Chr. S. (1935). Die westrussische Kanzleisprache des Grossfürstentums Littauen. Oslo: I Kommissjon hos Jacob Dybwad.
- Tkachenko O. B. (2007). Ukrainsko-polski movni kontakty. *Ukrainska mova. Entsiklopediia* (3-e vyd., zi zminamy i dop.). Kyiv, 2007. [In Ukrainian].
- Tret'yakov P. N. (1973). Rannesrednevekovye vostochnoslavianskie drevnosti. Leningrad: Nauka. [In Russian].
- Trubachev O. N. (1974). Rannie slavyanskije etnonimy — svideteli migratsii slavyan. *Voprosy yazykoznanija*, (6), 48–67. [In Russian].
- Trubachev O. N. (1982). Yazykoznanie i etnogeneza slavyan. *Drevnie slavyane po dannym etimologii i onomastiki. Voprosy yazykoznanija*, (4), 10–26. [In Russian].
- Urbańczyk S. (1963). Charakterystyka staropolskich zapożyczeń wyrazowych z języka ukraińskiego. *Studia linguistica in honorem Taddei Lehr-Splawiński*. Warszawa: PAN, 437–444.
- Vakulenko L. V. (1985). Prikarpatye v pervoy polovine I tysyacheletiya n. e. *Tezisy dokladov soverskoy delegatsii na V Mezhdunar. kongr. slavyan. arkheologii*. Moskva, 15–16. [In Russian].
- Vintsenz A. (1991). Do problemy ukrainsko-polskykh movnykh kontaktiv. *Movoznavstvo*, (5), 37–41. [In Ukrainian].
- Zheleznyy A. (1995). Pravda ob ukrainskom yazyke i problema dvuyazychiya. Kiev. [In Russian].
- Zheleznyy A. (1998). Proiskhozhdenie russko-ukrainskogo dvuyazychiya v Ukraine. Kiev. [In Russian].

H. P. PIVTORAK

O. O. Potebnia Institute of Linguistics of the National Academy of Sciences
of Ukraine, Kyiv, Ukraine

E-mail: muzling@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-0646-694X>

EARLY UKRAINIAN-POLISH ETHNIC AND LINGUISTIC RELATIONS

In this paper, the author discusses ethnic and linguistic relations between the Ukrainians and the Poles, viewing them in historical retrospect. The intermediate position of Ukraine between Poland and Russia gave rise to political speculations about the identity of the Ukrainian nation as well as the Ukrainian language. Pointing out that adherents of Russian imperialist chauvinism have considered the Ukrainians «Polonized Russians», and the Ukrainian language «a Russian-Polish dialect», he gives a detailed account of the main periods of the history of this chauvinist fake and stresses that unscientific views concerning Ukrainian have mostly been disseminated by authorities and have been spread among the general public rather than professional philologists. On the other hand, some Polish politicians claimed that the Ukrainians were Russified Poles.

Employing a viable scientific basis, the author elucidates prehistoric ethnic processes in the Vistula-Oder and Dnieper areas and the stages of the parallel genesis of the Ukrainians and the Poles as separate ethnic entities in the second half of the 1st millennium A.C. as well as the original identity of their respective languages. He shows that the right-bank Ukrainian dialects were directly influenced by Polish only after the disintegration of Kyivan Rus', when Ukrainian territories were included in the Great Duchy of Lithuania and the Polish-Lithuanian Commonwealth; the influence, however, was not strong enough to essentially change the structure of Ukrainian. The author also gives detailed information on the mid-19th century borrowing of Polish words, mostly scientific-cultural and technical terms, emphasizing that these only came into the West Ukrainian, or Galician, variant of Standard Ukrainian through artistic and scientific literature. These borrowings were then used in the formation of unified Standard Ukrainian on the basis of Middle-Dnieper subdialects in the first half of the 20th c.

Coincidentally, the article highlights the reverse process that also took place at the various stages of history, with the Polish language being influenced by the Ukrainian and borrowing numerous words from it.

Keywords: archeological culture, Polians, Poles, language influence, words of Polish origin, neologisms, lexical borrowings, Polish mediation, language interference, vernacular, Ukrainian lexis.

Дата надходження до редакції — 09.01.2020

Дата затвердження редакцією — 16.01.2020

О. О. ТАРАНЕНКО

Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, м. Київ, Україна
Електронна пошта: oataran99@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-0269-8954>

**ЯВИЩЕ МОВНОГО АНДРОЦЕНТРИЗМУ І СУЧАСНИЙ РУХ
ЗА ГЕНДЕРНУ РІВНІСТЬ. І¹**

У статті розглядаються вияви андроцентризму в мовах патріархальних і постпатріархальних суспільств (до останніх належать і народи сучасної європейської цивілізації) — як одного з орієнтирів у системі мовних координат Я — ТУТ — ТЕПЕР (поряд з антропоцентризмом, принципом «господаря», принципом соціально активної особи та ін.), який становить один з провідних принципів організації граматичного і словотвірного рівнів мов з вираженою категорією роду, а також достатньо помітне явище в структуруванні лексико-семантичного й фразеолого-паремійного рівнів і в побудові текстів, та його неоднозначне сприйняття в сучасному суспільстві. Позначення особи чоловічої статі — досить звичайний вихідний пункт для позначення як особи жіночої статі (на загальнономінативному рівні, у словотворенні, у граматиці), так і людини взагалі (безвідносно до статі); досить звичайним є також протилежний перехід від позначення людини як такої до вираження ідеї тільки чоловічої статі. Мова демонструє також номінативно-оцінну, класифікаційну і функціонально-частотну асиметрію образів чоловіка і жінки — звичайно «на користь» чоловіка.

З розвитком суспільства і трансформацією суспільної ментальності, особливо з ХХ ст., дія цього принципу стала зазнавати певних обмежень, що досить яскраво виявилось насамперед у формуванні протягом останніх десятиліть ХХ ст. феміністичної (гендерної) лінгвістики з метою вже системного усунення (ослаблення) виявів мовної дискримінації жінки. Різні європейські мови виявляють при цьому — під впливом чинників як соціального, так і власне мовного характеру — різну активність. У сучасній українській мові особливу активізацію в цьому плані виявляє явище словотвірної (суфіксальної) фемінізації. Але це пояснюється не тільки факторами соціального плану — розширенням суспільної ролі жінок, цілеспрямованим впливом феміністичного руху, загальною демократизацією мовної діяльності, а й культивуванням тих особливостей української мови, що їх розцінюють як питомі для неї, як властиві тільки або переважно їй.

Однак за будь-яких варіантів розвитку ситуації з досягненням гендерної рівності численні й різноманітні сліди мовного «патріархату» в структурах мов народів європейської цивілізації, зокрема в слов'янських і романських, безперечно, лишатимуться, хоча, звичайно, і в дещо вже ослабленому вигляді. По-перше, не можна надавати абсолютного значення як свідченням мовної картини світу в плані адек-

¹ Пропонована стаття являє собою розширений і осучаснений варіант попередньої статті автора [Тараненко 2005].

ватності віддзеркалення в ній суспільної свідомості й тим більше суспільного буття, так і силі її впливів на мовну свідомість соціуму, тому й андроцентризм не може, звичайно, розцінюватися як пряма й безпосередня проекція ставлення суспільства до жінки. По-друге, у мовах з давно вже сформованим андроцентричним принципом граматичної та словотвірної будови система назв осіб жіночої статі, особливо за їхнім соціальним статусом, родом занять, етнічною належністю та місцем народження / проживання, переважно змушена постійно «наздоганяти» систему відповідних назв осіб чоловічої статі, неминуче, однак, відстаючи від неї. По-третє, різні шляхи подолання мовної «нерівноправності» жінки — як наявні вже в живих мовах, так і пропонувані в межах гендерної лінгвістики — мають, поряд з цілком очевидними позитивними сторонами, і свої обмеження в реалізації й можуть викликатися до себе неоднакове ставлення з боку мовного колективу.

Ключові слова: андроцентризм, антропоцентризм, мовна картина світу, орієнтири Я — ТУТ — ТЕПЕР, гендер, гендерні стереотипи, гендерна мовна політика.

1. Вступні зауваження. Віссю семантико-прагматичної організації мови, її найзагальнішим принципом, який може виявлятися на різних рівнях мовної структури та в побудові текстів у різних конкретних модифікаціях, є система орієнтирів **Я — ТУТ — ТЕПЕР**, що органічно виростає з найзагальнішого напрямку людського пізнання й, відповідно, семантичного та номінативно-класифікаційного розвитку мови від більш відомого, помітного або важливого до менш відомого, помітного або важливого. Компонент цієї тріади **Я** як суб'єкт мови, з позиції якого формується світ мовної дійсності, виявляється в ієрархічно побудованому комплексі таких принципів організації мови, як: 1) **принцип антропоцентризму**: так, при утворенні іменних класифікацій оформлення належності до певного класу виробляється звичайно насамперед для назв людей, протиставляючись у формі активного класу, категорій чол. і жін. р. пасивному класові, категорії сер. р. для оформлення найменувань інших понять; 2) **принцип соціоцентризму** (разом з етноцентризмом та іншими різновидами групування за принципом «ми — вони», «свій — чужий»); 3) **принцип «господаря»**: людина як суб'єкт мови виступає не в пасивно-споглядальному, а в активно-перетворювальному ставленні до дійсності, як сила, що прагне бути господарем у навколишньому середовищі: так, родова диференціація за статтю виробляється звичайно в позначеннях тих тварин, у яких ця ознака має значення для людей; 4) **принцип соціально активної особи** — це поняття в мовах народів, що належать, зокрема, до сучасної європейської цивілізації, фактично дорівнює дорослому чоловікові, який у мовленні може навіть не позначатися його власними найменуваннями, заступаючись або іменниками із загальним значенням людей, або ж особовими займенниками (переважно у формі мн.) «ми», «ви», «вони», тоді як для жінок, дітей та старих людей такі позначення мають фігурувати, наприклад: «Я много ездил по разным странам, видел там людей — все любят, все негодуют, гладят по головкам своих детей, обнимают женщин» (Виктор Розов); «Ті, що не знали, від чого зчинився крик, гадали, що вже почалося. Вони [слід розуміти, що це дорослі чоловіки, хоча в попередньому тексті про це прямо не сказано. — О. Т.] вибігали з домів напоготові, з жінками, з дітьми, з клунками в руках, і задвірками, через городи, тікали в поле, у високу пшеницю» (Михайло Коцюбинський. Він

іде!»: ситуація напередодні єврейського погрому). Цей принцип може виступати в мові у трьох трансформаціях — залежно від віку, статі й соціального місця особи: а) як примат осіб зрілого віку відносно осіб юного та похилого віку — **принцип вікової зрілості** («дорослої людини»); б) як примат осіб чоловічої статі відносно осіб жіночої статі — **принцип андроцентризму**, наприклад: «Кажуть: *чоловік* за своє життя має збудувати дім, посадити дерево й виростити *сина*» (пор. також у позамовних звичаєвих і побутових стереотипах: жінки, які торгують на базарах, провідниці вагонів на залізниці часто висловлюють бажання, щоб першим покупцем, першим пасажиром був саме чоловік); в) як примат більш авторитетного в соціальному плані над менш авторитетним — **принцип соціального авторитету** (соціального престижу) ².

2. Вираження в мові принципу андроцентризму. Принцип андроцентризму, як відомо, має в мовах патріархальних і постпатріархальних суспільств (до останнього належать і народи сучасної європейської цивілізації) широке й різноманітне вираження, хоча з розвитком суспільства і трансформацією суспільної ментальності, особливо з ХХ ст., його дія поступово зазнає певних тих чи інших обмежень. Такі яскраво виражені зразки андроцентрично орієнтованої мовної картини світу — з повним ігноруванням «матерів» і «дочок», як, наприклад: «Авраам породив Ісака, а Ісак породив Якова, а Яків породив Юду й братів його» (Свята Євангелія від Матвія // Новий Заповіт Господа й спасителя нашого Ісуса Христа / Пер. з грецької Івана Огієнка), уже, звичайно, можливі тільки в текстах, що відтворюють глибоко архаїчну ментальність суспільства.

2.1. Позначення особи чоловічої статі як досить звичайний вихідний пункт для позначення особи жіночої статі ³.

2.1.1. На загальнономінативному рівні:

1) це досить звичайне застосування назв осіб чоловічої статі також щодо жінок (з формальними ознаками чол. р. у словозміні цих слів і з можливим поєднуванням їх зі словоформами жін. р. у їхніх синтаксичних зв'язках): а) у назвах осіб за родом занять та соціальним становищем (явище, надзвичайно поширене з ХХ ст.): *учитель, поет, Герой України* (див. докладніше п. 2.1.4); б) в інших значеннях (на рівні мовлення) — у позиції предиката: «Вона *молодець (мудрець, геній, хвалько, блазень, в'язень, свідок, підліток)*» (кажуть навіть: «*Яка вона молодець!*»), «Вона наш *друг (ворог, кумир, предок)*», «Що я тут? — наймичка, *попихач*. А там — сама хазяйкою буду» (Панас Мирний), «*Гостем* нашої телепрограми була Марія Коваль»; у позиції прикладки (за наявності лексичних виражень особи жіночої статі) та в позиції опорного іменника (за наявності прикладки — особової назви): *жінка-посол (жінка-водій, жінка-фотограф* і под. — з можливістю відмінювання в таких і наступних випадках), *пані* (в інших мовах: *госпожа, madam, Frau* і под.) *міністр (президент* та ін.), «з *прем'єр-міністром Юлією Тимошенко*»;

² Див. про це докладніше в попередніх працях автора [Тараненко 1986; Тараненко 1993; Тараненко 2006]. Пропонована стаття являє собою розширений виклад особливостей вияву одного з цих принципів — андроцентризму. Особливу увагу як дослідників, так і ширшої громадськості (насамперед країн Північної Америки та Західної Європи) це явище стало привертати до себе з 70-х років минулого століття у зв'язку з розвитком т. зв. феміністичної лінгвістики (див. далі п. 3.1).

³ Пор., наприклад, звернення до цієї проблематики ще в І. Бодуена де Куртене [Baudouin de Courtenay 1983 : 93–98; Baudouin de Courtenay 1929 : 231–232].

2) це перенесення назв осіб чоловічої статі в шлюбні також на їхніх дружин:

а) у межах загальних назв (тепер уже загалом застаріла модель) — за становищем та родом занять чоловіка (це може бути й щодо матері — за становищем сина): нім. *Frau Direktor (Professor і под.)*; у титулуванні — рос. (до 1918 року): «[Анна Петровна (дружина генерала. — О. Т.) (подносить к его губам руку):] На, целуй... [Осип (целует руку):] Очень вам благодарен, *ваше превосходительство*, за ваше сочувствие!» (Антон Чехов. Безотцовщина), «Её *Высокоблагородию* Прасковье Федоровне Глебовой от Кулиша» — адресування (Віктор Петров-Домонтович. Романи Куліша);

б) у межах особових назв — за прізвищем чоловіка: *Іван Коваль* — *Марія Коваль*, нім. *Herr und Frau Müller*; у тому числі в прізвищах, сформованих на основі чоловічих особових імен: *Іван Лукаш (Іван Макар, Іван Штефан та ін.)* — *Марія Лукаш (Макар та ін.)*; за ім'ям і прізвищем чоловіка: фр. *Madame Michel Legrand*, англ. *Mrs. John Smith* (див. також п. 2.2);

3) це обирання жінками-письменницями собі псевдонімів у формі чоловічих імен як прилучення їх таким чином до тієї поваги, яка оточує в андроцентрично орієнтованому суспільстві «чоловічі» професії (явище, тепер уже загалом не практиковане): укр. *Марко Вовчок, Грицько Григоренко*, ч. *Josef Novák*, фр. *George Sand*, англ. *George Eliot* і под.;

4) це відоме в народній мові вживання слів зі значеннями «хлопець», «син» також щодо дівчини, дочки як вияв особливо прихильного ставлення мовця до них, для похвали (у звертанні або в позиції предиката). Наприклад, укр. *сину*, п. *synku* — звертання (у формі кл. в.) батька до дочки та старшого віком чоловіка до дівчини: «Вона й каже йому: — Дідусю, продайте мені цю коняку! — Як я маю тобі, *сину*, — каже той дід, — продавати, то лучше я тобі так дам» (Грінч., т. 4 : 120); «Текля ще дужа мала була ... заснула, а як устала, то лиш допитується, чи скоро татуньо встануть. — Біжи, *сину*, буди!.. хай встають! — казали баби» (Анатолій Свидницький. Люборацькі); серб. і хорв. діал. *brataц / bratac* — про дружину, кохану, дочку; нім. *Kerl* «хлопець», але як фамільярна похвала також щодо жінки: *ein guter Kerl*, рос. фам. «Наташка [або інше жіноче ім'я. — О. Т.] — *свой парень*», укр. *хлопе* — звертання чоловіка до дружини [див. про подібні випадки, зокрема: Тараненко 1989 : 125];

5) в окремих інших випадках — наприклад, *перестарок* (переважно про особу жіночої статі), п. *podlotek*.

2.1.2. На рівні словотворення — це переважно афіксація й рідше словоскладання (як, наприклад, у германських мовах: англ. *businessman* — *businesswoman* і под.). У межах афіксального словотворення:

1) це звичайна дуже продуктивна моція на основі іменників чол. р. (звичайно, в таких актах словотворення можливі й цілком подібні зовні явища кодеривації — похідності іменників як чол., так і жін. р. від спільної твірної основи: див. також п. 3.2.2, однак, по-перше, ця спільна вихідна основа може бути наявна далеко не в усіх таких випадках, а по-друге, в будь-якому разі формування словотвірних моделей для позначення осіб жіночої статі, корелятивних з моделями номінації осіб чоловічої статі, закладалося в різний час саме на основі останніх — з можливим подальшим розвитком уже за аналогією): *раб* — *раба (рабиня)*, *онук* — *онука*, *сват* — *сваха*, *тесть* — *теща*, *родич* — *родичка*, *юнак* — *юнка*, *сусід* — *сусідка*, *циган* — *циганка*, *брехун* — *брехуха* та ін., у займенниках: *він* — *вона*; за родом

занять і соціальним статусом (див. повніше про це явище і його розвиток у сучасному суспільстві в п. 2.1.4): *актор* — *акторка*, *школяр* — *школярка*, *учень* — *учениця*, *письменник* — *письменниця*, *герой* — *героїня* і под.; навіть від назв осіб чоловічої статі з виразними саме «чоловічими» значеннями, наприклад: *юнак* — *юначка*, *побратим* — *побратимка*, рос. *холостяк* — розм. *холостячка*, прост. *пацан* «хлопець» — *пацанка* «дівчина»; за моделлю «кавалер, залицяльник — жінка як об'єкт його залицяння»: рос. *ухажёр* — прост. *ухажёрка*, пол. *frajer* — діал. *frajerka*; у творенні жіночих особових імен: укр. *Іван* — *Іванна*, *Ярослав* — *Ярослава* і под.⁴;

2) це позначення дружини (рідше матері) за соціальним становищем, родинним станом, іменем або прізвищем (прізвищем) чоловіка (сина): укр. розм. *ковалиха*, *гетьманиша*, *полковниця* («Просто на нього ішов... брат *полковниці* Карташової». — Петро Панч), «— Коробочка, *коллежская секретарша*. — Покорнейше благодарю. А имя и отчество? — Настасья Петровна» (Николай Гоголь. Мертвые души); п. *królowa*, давніша форма *królewa*, *bratowa* і под., тобто дружина короля, брата і т. д., укр. *королева*, *братова* і под., п. *pani doktorowa* і под.; у творенні андронімів: укр. розм. *Ковалиха*, *Сердючка*, *Грициха*, *Сірчиха-Іваниха* (дружина Івана Сірка — з народної думи); чеські й словацькі форми жіночих прізвищ на *-ová*: *Nováková*, *Pujmanová* і под.; в українській мові модель на **-ова(-ева)** тепер функціонує тільки як неофіційна, пор. на західноукраїнських землях ще до приєднання їх до СРСР: *Ольга Басарабова* / *Басараб*, *Катря Гриневичева*, *Катря Гавришкевичева* і под., ще в 20-і — на початку 30-х рр. ХХ ст. у літературних і наукових колах радянської України: *Марія Грінченко* / *Грінченкова*, *Олена Курило* / *Курилова* та ін.; лит. *Prunskienė* і под. — від *Prunskas*; угор. *Veresné* — від чоловічого прізвища *Veres* і *Veres Sándorné* — від цього прізвища та імені *Sándor*.

2.1.3. На рівні граматико-категоріальних значень — формування (уже завершене або ще на перехідній стадії) значення жін. р. в іменників з вихідним значенням чол. р. (хоча в таких випадках як сам мовний узус, так і лексикографічні, ортологічні джерела нерідко засвідчують вагання щодо родового віднесення тих чи інших слів: див. також п. 3.2.1). Це відбувається у випадках як синтетичного вираження категорії граматичного роду: а) у низці іменників на **-а(-я)**: *глава* (уряду), *голова* (засідання), *колега*, *листоноша*, *староста*, *суддя* (наприклад: «Утім *суддя відхилила* клопотання». — УМ, 24.04.2012, с. 5; *наша суддя*, «відвід *однієї судді*», хоча: «вона працювала *народним суддею*»); б) у невідмінюваних складних іменників з усіченим першим компонентом: *завклубу*, *комвзводу*, *начскладу* та ін.; в) у невідмінюваних іншомовних іменників: *інкогніто*, *конферансьє*, *круп'є*, *парвеню* та ін., так і її аналітичного вираження: наприклад, фр. *la générale (professeur, ministre* та ін.) — а) дружина генерала (професора та ін.), б) тепер дедалі більше (див. п. 3.1) — жінка-професор, жінка-міністр та ін.;

⁴ Пор. послідовне запровадження такої андроцентричної моції в найпоширенішій штучній мові — есперанто: *viro* «чоловік» — *virino* «жінка», *knabo* «хлопець» — *knabino* «дівчина», *avo* «дід» — *avino* «баба», *patro* «батько» — *patrino* «мати», *frato* «брат» — *fratino* «сестра», *bovo* «бик» — *bovino* «корова» і под. Пор. також у сучасних живих мовах: ісп. *chico* «хлопець» — *chica* «дівчина», *abuelo* «дід» — *abuela* «баба», *hermano* «брат» — *hermana* «сестра», *esposo* «чоловік» — *esposa* «дружина», *novio* «наречений, жених» — *novia* «наречена», хоча, наприклад, *hombre* «чоловік» — *mujer* «жінка», *padre* «батько» — *madre* «мати», а також *toro* «бик» — *vaca* «корова», *caballo* «кінь» — *yegua* «кобила».

2.1.4. Конкуренція між словотворчими — синтаксичними засобами вираження значення особи жіночої статі (між словотвірною фемінізацією і номінативною маскулінізацією)⁵ — синтаксичною фемінізацією (в уживанні назв осіб — іменників з основою на приголосний — за родом їхньої діяльності та суспільним становищем у формі чол. р. для позначення також осіб жіночої статі без лексичного або словотвірного вираження такими словами значення жіночої статі, яке при потребі уточнюється за допомогою синтаксичної фемінізації — шляхом аналітичного вираження значення жіночої статі позначуваної особи відповідними присудками та означеннями у формі жін. р.). Активізація ролі жінок у виробництві та в суспільстві в цілому, зростання їхнього впливу на суспільне життя й розгортання жіночого руху привели до інтенсивного розвитку мовних засобів для позначення особи жіночої статі за родом занять (професійною і суспільною діяльністю) та соціальним становищем (посадою, званням тощо), який спостерігається в різних європейських мовах з кінця XIX і особливо в XX–XXI ст. (в СРСР — ще в перші десятиліття його існування, в інших країнах особливо після Другої світової війни). Цей процес у різних мовах виявляється по-різному як у наборі відповідних мовних засобів, так і в неоднаковій продуктивності спільних засобів і навіть у загальному співвідношенні між фемінізованим (словотвірним) і нефемінізованим або частково фемінізованим (номінативно маскулінізованим, але з можливою синтаксичною фемінізацією) вираженнями значення осіб жіночої статі. Пор., наприклад, у зв'язку з постійним ваганням мовців щодо правильного вибору форми для позначення жінки: «Як сказати: *une jockeyte* чи *une femme-jockey*, *un coureur-femme* чи *une coureuse*?» — та форм анафоричного узгодження: «*Le compositeur Germaine Taillefer... elle/il...*», «*Le capitaine Dominique Prieur, un officier courageux, il/elle...*» і под. [Houdebine : 18]. Розбіжність між граматичною формою чол. р. слова і жіночою статтю позначуваної ним особи може мимоволі породжувати комічний ефект, наприклад: «*Le gendarme épouse un gendarme*» («Жандарм одружується з жандармом»), «*Лейтенант* роди момиченце» [див.: Houdebine : 18; Сумрова 2001—2002 : 122].

Так, якщо брати слов'янські мови, то, коли чеська й словацька мови з властивою їм регулярністю процесів словотворення виявляють найбільшу повноту творення фемінативів (аж до послідовного офіційного закріплення суфіксальних фемінативів у статусі військових звань) [див., наприклад: Архангельская 2011 : 33], досить непросту картину такого розвитку демонструє особливо російська мова [див. також матеріал, зокрема: Янко-Триницкая; Milejowska]. З одного боку, як закономірне продовження традиції називання жінки окремим іменником жін. р., у т. ч. дериватом від назви чоловіка, у кінці XIX — на початку XX ст., особливо в 20-і–30-і роки (цьому процесу сприяли тоді як офіційне проголошення в СРСР фактичної рівності жінки з чоловіком, так і демократизація й більше того — розхитування колишніх літературних норм), у суспільно-політичній та професійно-виробничій сферах стали активно творитися і функціонувати зі стилістично нейтральним статусом суфіксальні деривати жін. р., наприклад (подано тільки ті зразки, що

⁵ Замість уже досить узвичаєного терміна «маскулінізація» точнішим тут було б, звичайно, позначення на зразок «нефемінізація» [пор. Obreńska-Jabłońska : 180], оскільки метою цього мовного явища зовсім не є наділення жінки певними чоловічими ознаками.

тепер уже сприймаються як розмовні й навіть просторічні): *председательница, фельдшерка, большевичка, депутатка, милиционерка, партийка, пролетарка, авторша, агитаторша, директорша, лекторша, ораторша, профессорша, репетиторша* та ін. З другого боку, дещо пізніше, але дедалі активніше стала набирати сили (лишаючись, проте, ще й тепер, хоча дедалі менше предметом стилістичних дискусій) тенденція вживання іменників чол. р. для називання жінки, що виявляється на синтаксичному рівні в логічному узгодженні за статтю з іменником — спочатку в координації з присудком, насамперед дієслівним (*врач пришла, врач была спокойна*), а згодом (це натрапляло на більший опір) уже і в узгодженні з означенням (*опытная врач; врач, которая дежурит*)⁶. Паралельно з розвитком цієї тенденції зазнають стилістичних обмежень окремі суфіксальні деривати й навіть словотвірні типи, зокрема з *-ш-а* і *-к-а*. Втім, у низці суто чи переважно жіночих професій та занять суфіксальні деривати продовжують активно функціонувати (наприклад, *машинистка, ткачиха, портниха, кастелянша*), утворюються нові слова жін. р., незважаючи навіть на просторічну конотацію деяких суфіксів (*костюмерша, маникюрша, педикюрша*); зі сфер спорту, мистецтва і видовищних вистав, де стать спортсмена, виконавця є одним з їхніх визначальних параметрів, до літературної мови потрапляють такі професіоналізми і колоквіалізми, як *конькобежка, борчиха, боксерша, многоборка, стриптизерша / стриптизерка*.

Застосування назв осіб чоловічої статі — іменників чол. р. з основою на приголосний для позначення осіб жіночої статі за соціальним становищем відбувається значно легше, по-перше, в конструкціях з дієсловами-присудками, наприклад: «Одеса, зокрема її передмістя — Великий Фонтан, де народилася майбутній поет (слова “поетеса” Анна Андріївна принципово не визнавала) <...>» (О. О'Лір. Анна Ахматова — в українському інтер'єрі. — Д, 2.08.2012, с. 11), і проблемніше зі словами — атрибутивними частинами мови: «58-річна водій I класу <...> почала натискати на все <...>» (КВ, 1.09.2004), «<...> наша прем'єр стала надзвичайно популярною» (П, 30.07.2005, с. 6), «чинна канцлер ФРН Ангела Меркель» («Студія 1+1», ТСН, 27.09.2009), *бразильська президент* (ICTV, «Факти», 20.06.2012: рухомий рядок новин); по-друге, у формах наз. в. (порівняно з формами непрямих відмінків). Пор., наприклад, щодо стильової диференціації таких зворотів на позначення відповідних дій особи жіночої статі, як: «Новий лікар почав оглядати хворих» (нейтральна конструкція) / «Новий лікар почала оглядати хворих» (офіційно-діловий стиль) / «Нова лікар почала оглядати хворих» (розмовна конструкція) [Загнітко : 126]; академічна граматики російської мови кваліфікує обидва останні типи як розмовні [Русская грамматика, т. 1 : 468]. Однак у розмовній мові та в ЗМІ, особливо ефірних, досить звичайним уже стало вживання таких іменників також в інших відмінках (переважно за наявності лексичних виражень значення особи жіночої статі): «А підприємства очікують від щиро шанованої нами Прем'єра не декларацій, а реальної можливості працювати» (М. Стріха. — УМ, 2.08.2005, с. 5), «з шановною нашою міністром Ларисою Хоролець», «Ордер видали і на молоду проку-

⁶ Пор., наприклад, у вживанні слова *товариш* як форми мовного етикету радянської доби в застосуванні до жінки: «— А чем это *товариш* взволнована?» (к/ф «Небесный тихоход», режисер С. Тимошенко), що його російські мовознавці кваліфікують як позанормативне [див., наприклад: Панфилов].

пор» (т/к «24», 18.03.2014), серб. «Треба то предати лектору Даници Васић» [Ивић : 38, 43]; у тому числі уже й з невідмінюваністю таких іменників (не без впливу, можливо, особливостей відмінювання особових назв жінок і невідмінюваних назв осіб жіночої статі іншомовного походження з основою на приголосний): п. *do pani doktor*, «*doktor Kowalskiej* nie ma» (у польській мові такі звороти є вже нормативними); у російській розмовній мові — в уживанні слова *товарищ*: с [уважаемой] *товарищ Ивановой* ⁷.

Крім того, що деривати зі значенням назв осіб жіночої статі є звичайно похідними від *nomina masculina* й, отже, вторинними щодо них, вони далеко не завжди досягають повного вирівнювання у творенні з ними — унаслідок наявності відповідних як позамовних, так і власне мовних факторів.

Серед позамовних чинників це, звичайно, з одного боку, непредставленість потенційних референтів для *nomina feminina*, співвідносних з відповідними *nomina masculina*, у самій дійсності. Це не тільки цілком зрозуміла відмінність біологічного плану між референтами позначень *nomina masculina* і *nomina feminina* (пор. позначення осіб тільки чоловічої статі: *бородань*, *вусань*; *баритон*, *бас*, *тенор*; *двоєженець*; *євнух*, *імпотент*, *кастрат*; *педераст* — і тільки жіночої статі: *породілля*, *годувальниця* «жінка, яка годує груддю немовля», рос. *роженица*, *кормилица*; рос. розм. *двумужница*; *лесбіянка*), а й відмінність соціального плану, яка, однак, не завжди безпосередньо випливає з біологічної відмінності між ними (пор., з одного боку, назви осіб тільки чоловічої статі: *воїн*, *гончар*, *дроворуб*, *кат*, *коваль*, *священник*, *сталевар*, *швець*; *сумоїст*; *рогоносець*, *ловелас*, *сутєнер*, з другого, — узвичаєні вже назви осіб тільки або переважно жіночої статі: *нянька*, *повитуха*, *покоївка*, *камеристка*; *балерина*, *економка*, *каштелянка*, *квіткарка*, *косметичка*, *манікюрниця*, *мереживниця*, *модистка*, *праля*, *проскурниця*, *пряля*; *вакханка*, *кокетка*, *кокотка*, *куртизанка*, *повія*, *проститутка*; *весталка*). З другого ж боку, розвиток категорії *nomina feminina* на основі *nomina masculina* гальмується мовним консерватизмом — з боку як мовного загалу в цілому, так і, зокрема, нормалізаторів мови. Пор., наприклад, відсутність у словниках радянського часу корелятивів жін. р. у назвах осіб за місцем проживання, етнічною належністю і т. ін. від *закарпатець*, *лондонець*, *севастополець*, *баск*, *галл*, *кельт*, *норман* та багатьох ін., відсутність або непослідовність подання в різних нормативних словниках і граматиках можливості вживання в жін. р. таких іменників на **-а(-я)** та невідмінюваних іменників, як *староста*, *аташе*, *конферансьє* та ін. Можливість творення і, відповідно, фіксації дериватів жін. р. зростає в міру їх уживаності, пор. *атеїст* — *атеїстка*, але тільки *політеїст*, *кооператор* — *кооператорка*, але тільки *колонізатор*. Фактор мовного консерватизму стримує появу окремих форм жін. р., зокрема, у військових званнях — наприклад, до *сержант*, *лейтенант*, *прапорщик* та ін., незважаючи вже на наявність позамовних підстав для цього.

Відмінності соціального плану, зумовлювані неоднаковістю соціальних ролей чоловіка і жінки в суспільстві, ускладнюються в мовній свідомості соціуму різноманітними семантичними і прагматичними нашаруваннями в самих позначеннях осіб чоловічої та жіночої статі. Це насамперед розумін-

⁷ Пор., наприклад, у репліках з кінофільмів радянського часу: «— Мене — *товарищ Васильєву!*» («Дочки-матери», режисер С. Герасимов), «— Позовите *товарищ Аникееву!*» («Гараж», режисер Е. Рязанов), «— Вот женюсь на *товарищ Кучеровой!*» («Мой друг Иван Лапшин», режисер О. Герман)

ня назви особи чоловічої статі (поза її суто біологічною природою) як назви особи (людини) взагалі за її певними ознаками (пор. у лексикографічних тлумаченнях: *вусань* «вусатий чоловік», але, наприклад, *мудрець* «мудра людина»; див. докладніше п. 2.2), більша престижність багатьох «чоловічих» родів занять і соціальних статусів. З іншого боку, суфікси для корелятивного з чоловіком позначення жінки можуть бути стилістично нижче або й пейоративно конотовані: рос. **-к-а**⁸, п. *-ic-a*, фр. *-esse* (*poétesse, peintresse* і под.), розмовно-просторічний характер у східнослов'янських мовах суфіксів **-их-а, -ш-а** та деяких інших.

Однак серед внутрішньомовних причин це насамперед обмеження структурно-словотвірного характеру щодо творення *nomina feminina* від основ *nomina masculina* з певними структурними показниками — наприклад, обмеження на реалізацію дериватів з основним для української мови моційним суфіксом **-к-а** від слів зі скупченням приголосних у кінці основи: *ад'юнкт, арбітр, міністр, хірург, екстрасенс*, з основами (або коренями: наприклад, від *іракець*) на задньоязиковий, [г], [ф]: *геолог, завмаг, академік, головбух, фотограф*, з певними суфіксами: *велетень, знавець, мовець, мудрець, предок, свідок* та ін., від однокладових слів та усічених аббревіатур на зразок *бос, зав* (завідувач), *зам, опер* (оперативник), певних складних слів: *пішохід, водонос* та ін. і в ряді інших випадків: *вождь, посол, нотаріус, геній* та ін., а також обмеження структурно-семантичного плану — відштовхування від потенційного конфлікту омонімів. Це, наприклад, відсутність семантичних корелятивів укр. *друкарка* до *друкар*, рос. *машинистка* до *машинист*, оскільки ці іменники жін. р. уже мають значення особи жіночої статі за іншим родом занять, ще частіше — унаслідок уже наявного в таких суфіксальних дериватах жін. р. значення неосіб (пор. структурно корелятивні пари з такого роду відмінностями: *анонім* — *анонімка, вівчар* — *вівчарка, матрос* — *матроска, митник* — *митниця, пілот* — *пілотка, рахівник* — *рахівниця, штукатур* — *штукатурка*, рос. *индеец* — *индейка* і под.) і іншого значення, традиційно наявного в багатьох назвах осіб жіночої статі, похідних від *nomina masculina*, — «дружина кого-небудь» (так, навіть у сербській мові з її досить потужною продуктивністю моційних процесів деривати на зразок *премијерка* або *министарка* у значенні назв жінки за посадою далеко не відразу могли вийти за межі розмовного слововжитку, оскільки сприймалися скоріше як назви дружин чоловіків на цих посадах [Klajn : 101]). У формально-граматичному плані повноправне функціонування *nomina feminina* з основою на приголосний ускладнюється тим, що вони можуть утрачати здатність до відмінювання (наближаючись, таким чином, у системі словозміни до тієї маргінальної ніші, яку займають у слов'янських мовах невідмінювані іменники іншомовного походження): у прізвищах — зі збереженням функціонування в позиції різних відмінків (*запитати в Чумак, з нашою Чумак*), в апелятивах — здебільшого з утратою такої можливості й функціонуванням тільки в позиції наз. в. (див. вище).

⁸ Пор., наприклад, з листа читача у зв'язку з проблемою нейтрального звертання до незнайомої жінки в російській мові: «По своей форме слово “гражданка” грубовато, поскольку входит в ряд подобных [! — О. Т.]: *болванка, лоханка, склянка, шарманка, самозванка* <...> А обращение “женщина” красиво, благородно» (публікація Л. Скворцова. — ЛГ, 5.09.1984).

За співвідношенням між цими двома тенденціями в позначенні осіб жіночої статі за родом діяльності та суспільним становищем, тобто між словотвірною і синтаксичною фемінізацією, сучасні слов'янські літературні мови виявляють істотні відмінності [див. також, зокрема: Дмитриев; Затовканюк : 51–53; Тараненко 2015 : 110–111]. Тенденція до маскулінізованих форм номінації жінки (разом з їхньою синтаксичною фемінізацією в разі потреби), найповніше виявляючись у російській мові⁹, меншою мірою представлена (у зв'язку зі значно ширшим функціонуванням моделей словотвірної фемінізації) у двох інших східнослов'янських мовах — особливо в українській (пор. наявність стилістично нейтральних номінацій в українській мові у тих випадках, коли в російській мові виступають розмовні одиниці або й зовсім відсутні *nomina feminina*, за винятком одиниць на зразок *женщина-директор*: укр. *авторка*, *бібліотекарка*, *диригентка*, *касирка*, *кіоскерка*, *композиторка*, *кондукторка*, *лекторка*, *ліфтерка*, *перукарка* та ін.) і менше в білоруській, а також у польській мові, ще обмеженіше — в південнослов'янських [див., наприклад: Смольская : 136; Bugarski : 63] та особливо в чеській і словацькій мовах. Явище суфіксальної фемінізації, отже, найповніше представлене в тих слов'янських літературних мовах (їх більшість), які формувалися в основному на народнорозмовній основі й менше спираються на давніші літературно-книжні традиції (звідси і їхня більша демократичність), тоді як літературні мови з уже давно сформованим узусом і міцними традиціями (російська й меншою мірою польська) виявляють більшу опірність, зокрема, й щодо нових віянь мовного фемінізму (див. п. 3.1).

Чеська літературна мова (а також, очевидно з орієнтацією на неї, і словацька [див., наприклад: *Slovenský jazyk* : 54–55]), яка хоч і спирається на традиції словотворення старочеської книжної мови, але мала значну перерву в історичному розвитку, а в процесі свого відродження зазнавала інтенсивного свідомого регулювання з боку нормалізаторів, стоїть окремо в такому поділі слов'янських мов. Очевидно, не останньою мірою саме цим чинником можна пояснювати факт особливо помітної на загальнослов'янському фоні активізації феміністичної лінгвістики в сучасному чеському суспільстві (див. 3.1), хоча навіть у чеській мові жіночі назви не завжди «наздоганяють» чоловічі [див. огляд, зокрема: Архангельская 2011 : 235–265, 270].

Масоване поширення таких маскулінізованих форм на позначення жінки не тільки породжує гострі дискусії й зазнає критики в певних суспільних колах носіїв слов'янських мов (найменшою мірою, як уже відзначалося, в середовищі носіїв російської мови), а й може трактуватися як небажаний наслідок впливу з боку саме російської мови [див., наприклад: Сумрова 2001—2002 : 120; див. також про це: Архангельская 2011 : 50, 188]. Пор. у цьому зв'язку факти досить різкого неприйняття (причому не тільки носіями різних мов, але навіть у межах однієї мови) або фемінізованої словотвірної, або ж маскулінізованої (з можливою синтаксичною фемінізацією) моделей вираження значення особи жіночої статі за родом діяльності. Так, з одного боку (переважно в оцінюванні носіїв російської мови), характерні оцінки такого роду: «Многих моих подруг и меня в том числе задевает, когда

⁹ Пор., зокрема, твердження щодо сучасної російської літературної мови, що розвиток категорії роду стосується не стільки «власних словозмінних форм, скільки збільшення ваги синтаксичних засобів передавання граматичного значення роду» [Граудина : 256].

нас називають не *продавцями*, а “*продавицями*” или даже “*продавчихами*”» (В. Кочегарова, ст. продавец, Москва. — Пр., 27.12. 1980), «— Непорядок у вас, товарищ *воспитательница*! [зауваження, що його висловлює новий комендант гуртожитку. — О. Т.]. — *Воспитательница* — в детском саду, а я *воспитатель*» (к/ф «Одиноким предоставляется общежитие», режисер С. Самсонов); особливо щодо слова *поэтесса*: «Она *поэт*, а не *поэтесса*» (Павел Антокольский), «Она [Анна Ахматова. — О. Т.] терпеть не могла, когда ее называли “*поэтесса*”. Гневалась: “Я — *поэт*”» (Наталья Ильина), «Заседание Всесоюзной комиссии по литературному наследию А. А. Ахматовой <...> было посвящено обсуждению проблем, связанных с подготовкой к 100-летию со дня рождения выдающегося русского *поэта*» (ЛГ, 14.09.1988), «Я с ужасом подумал — *поэтесса*. / <...> / *Поэтов-женщин* единицы в мире, / но прорва этих самых *поэтесс*» (Евгений Евтушенко), «Московский *поэт*, бывшая киевлянка Юнна Мориц работает только по ночам» (Виталий Коротич. — Газ. «Бульвар», 2001, № 30), іноді навіть з набуттям певних комічних конотацій: «Татьяна Макарова. Дочь композитора Макарова <...> и *поэта* Маргариты Алигер» (Евгений Евтушенко. — Журн. «Огонек», 1989, № 50, с. 24); подібна ж тенденція стала, можливо, окреслюватися також у вживанні слова *писатель*: «Мария Арбатова, *писатель*» (у субтитрах однієї з програм т/к «Россия»), пор. аналогічно й укр. *письменник*: «Оксана Забужко, *письменник*» (Ст. н., 3.10.2000) — так названо письменниць, відомих, до речі, й своїми феміністичними поглядами¹⁰. З другого боку, пор. реакцію на це українського літератора: «В останні роки стало модно *поетес* підкреслено називати *поетами*. “Поетеса, ні, поет Белла Амадуліна”, — кокетливо поправляє самого себе Євген Євтушенко <...> Безглуздо й смішно! <...> Чому б тоді *кресляркам* не вимагати, щоб їх називали *креслярами*, *вчителькам* — *вчителями*, *акторкам* — *актерами*? То, може, ліквідуємо професійні позначення жіночих занять?» (Ріталій Заславський. — ЛУ, 1988, № 42), а також і деяких російських письменників: «Почему говорят, если женщина – писательница, поэтесса, “*писатель*”, “*поэт*”? Ведь не говорят же на актрису “*актер*”!» (Владимир Войнович — з виступу: т/к «Останкино», 3.05.1995)¹¹. Це також виступи в періодиці західно- і південнослов'янських країн проти поширення форм чол. р. у назвах професій тощо на жінок, наприклад: «Nie

¹⁰ Див., наприклад: [Забужко 1999 : 152–193]. Пор. уже, очевидно, під контролем самих цих письменниць: «Мария Арбатова, *писательница* и общественная деятельница» (Русская служба BBC, 15.05.2009: ведучий програми), «Забужко Оксана — *поетеса*, *письменница*, громадський діяч [? — О. Т.]» [Забужко 2007 : 637: в анотації «Про автора», без зазначення автора анотації]. Тенденція до такого вживання назви чол., а не жін. р. пояснюється (крім факту маніфестації формою жін. р. значення особи тільки жіночої статі, а не особи взагалі: див. у п. 3.2 про принцип відмінності у розумінні висловлювань на зразок «Леся Українка належить до найвизначніших українських *поетів* / *поетес*») також, безперечно, й прагненням відмежувати певну жінку-літератора від належності до т. зв. жіночої (дамської) літератури, «жіночої прози» і т. ін., підкреслюючи її належність до літератури як такої, пор.: «Уместно вспомнить известный афоризм, что среди мужчин есть “*поэтессы*”, а среди женщин — *поэты* <...> Душевным здоровьем, полным отсутствием литературного кокетства и манерной изломанности, свойственной “*поэтессам*” обоего пола, привлекают стихи Т. Сырыщевой <...>» (Юлия Друнина. — Пр., 31.01.1984).

¹¹ Пор. щодо цього, наприклад: «Іменник чол. р. *художник* (у загальному значенні) є, так би мовити, “словом спільної статі”, а *актер* — завжди вказує на чоловічу стать. Сказати про жінку *актер* не можна навіть у предикатному вживанні» [Булыгина, Шмелев : 364].

chcę być szwaczem!» (Poradnik językowy, 1969, zesz. 5, s. 299: з листа читачки, яка «багато років працювала як *szwaczka*, давніше також як *krawcowa*, а останнім часом хочуть її заангажувати як *szwacza*»), за «мовну емансипацію» [Иванова 1984 : 77–78].

Поширенню тенденції до словотвірної не фемінізованого позначення особи жіночої статі за її соціальним становищем словами з морфологічними показниками чол. р. сприяв з другої половини ХХ ст. також дедалі більший вплив на загальнолітературну мову книжних офіційно-ділового й наукового стилів та інформаційних жанрів публіцистичного стилю.

(Див. також у п. 3.2 про надмірності й недоречності в доведеному останнім часом майже до автоматизму в певних сегментах мовного простору поширенні тенденції до словотвірної фемінізації.)

2.1.5. Вияви протилежно спрямованого процесу — від позначення жінки до позначення чоловіка (дія гіноцентризму) — є, по-перше, загально нечисленними [див. огляд матеріалу також: Oberpfalcer : 58; Тараненко 1989 : 120–129; Архангельская 2011 : 29–30, 67, 76], а на рівні словотворення все одно сприймаються в побутовій мовній свідомості переважно (крім окремих родів занять і сфер, пов'язаних із сексуальним життям, та в деяких інших випадках) як похідні від назв чоловіка. Так, у словотворенні: *вдова* — *вдівець*, *кума* — *кум*, *відьма* — *відьмак*, *балерина* — розм. *балерун*, ч. *pradlena* «праля» — *pradlák* та ін.; англ. *bride* «наречена» — *bride-groom* «наречений»; *дівця* — розм. *дівч* «чоловік, що не жив статевим життям» (так само *незайманка* — *незайманець*), *стриптизерка* — *стриптизер*; на позначення чоловіка, аморального у своїй статевій поведінці й узагалі, на погляд мовця, легковажного: *блудниця* — *блудник*, *курва* — *курвач*, бл... — бл... ун, *проститутка* — оказ. *проститут*, *кокетка* — розм. *коклетун* (СУМ-20), *вертихвістка* — *вертихвіст*; на позначення людей, схильних до надмірної й жвавої балаканини: *цокотуха*, *щебетуха* — *цокотун*, *щебетун*. На рівні лексичної номінації — переноси на основі функціональної подібності референтів, пор. від вияву їх тільки в позиції предиката (у групі присудка)¹² до значно рідкісніших випадків їхньої лексикалізації: рос. діал. *бабка*, *ворожея* «знахарка або знахар; ворожка або ворожбит», жарг. *маруха* «коханець — коханка»; *модель* (в індустрії моди: «працювати *моделлю*») — від жінки до чоловіка, але, оскільки належність слова до категорії жін. р. при цьому не змінюється, щодо особи чоловічої статі воно часто застосовується з відповідним уточненням: *модель-чоловік* або *чоловік-модель*. Це також утворення прізвищ (прізвиськ) — позначення вже не тільки сина, а взагалі дітей і, відповідно, всієї родини, роду за ім'ям, вуличним прізвиськом і т. ін. матері (переважно в тих випадках, коли вона не перебувала в шлюбі або була вдовою чи виховувала дитину за тривалої відсутності її батька, а також тоді, коли вона фактично була главою сім'ї): *Бабенко*, *Вдовиченко*, *Векленко*, *Марусяк*, *Мотрич*, *Василишин*, рос. *Бабушкин*, *Мамин*, *Тёткин* та ін.; у межах лексичної номінації: *Гапочка* (мати) — *Микола Гапочка*.

¹² Наприклад: «[Платон:] Батько виховав мене, він був мені за *матір*» (Олександр Корнійчук. Платон Кречет), «Заробляв на радіо Толя не так багато. <...> Тому вдома передруковував як *друкарка* переклади мого чоловіка» (Дз. т., 13.03.2010, с. 11); пор. у дитячому сприйнятті: «Тато був добряк-добряк (мухи не скривдить, ніколи голосу не підвищував ...), а мати — грім і блискавиця. Коротше, тато був *мати*, а мати була *тато*» (Всеволод Нестайко. Тореадори з Васюківки).

По-друге, в плані емоційно-оцінних нашарувань такі утворення мають переважно елементи негативної, небажаної для чоловіка конотації (наприклад, глузлива кличка хлопчика, народженого поза шлюбом, за ім'ям матері: *Оксана — Оксанич*. — Олесь Гончар. Бригантина) або принаймні настанову на «несерйозність» (наприклад, *Маруся К.* — літературний псевдонім Олександра Кониського, *Євдокія Зуб* — псевдонім Данила Мордовця), що також є — як доказ від протилежного — ілюстрацією домінантного становища чоловіка в мові (сказане, звичайно, не стосується псевдонімів чоловіків за ім'ям близької їм жінки, переважно дружини, дочки, наприклад: *Надежда Кропивницькая* — псевдонім українського драматурга Марка Кропивницького, *Аркадій Инин* замість Гуревич — псевдонім цього російського письменника, кіносценариста за ім'ям дружини Інни, *Михаил Светин* замість Гольцман — псевдонім цього російського актора за ім'ям дочки Світлани¹³). Особливо це виявляється в метафоричних переносах, викликаних відвертим прагненням образити, принизити чоловіка шляхом прирівнювання його до жінки. Так, на лексичному рівні: «— Добре, коли баба стає козаком, гірше, коли козак стає *бабою!*» (Петро Панч); глузливе вигукування «*Дерюгин!*» (по-рос.) на матчах київської футбольної команди «Динамо» у 70-х–80-х роках на адресу її провідного гравця Олега Блохіна з уст незадоволених уболівальників (відома гімнастка Ірина Дерюгіна була на той час його дружиною); глузливе найменування Олександра Федоровича Керенського (у 1917 р. й пізніше) як *Александра Федоровна* (рос.) — за ім'ям останньої російської цариці (з натыком на те, що він нібито спав на її ліжку); іронічний перифраз *чоловік Крупської* — про В. Леніна в устах представників ліберальної фронди в СРСР, особливо в період «перебудови» кінця 80-х — початку 90-х рр.; рос. *красна девица* (про надто сором'язливого чоловіка), *істеричка*, *гімназистка* (про надто вразливого, нервового чоловіка), рос. *дура* (зам. *дурак*) і под. На синтаксичному рівні — випадки навмисного вживання означень і присудків у формі жін. р. при назвах осіб чоловічої статі з флексією **-а(-я)**: «Але ж земельку він здає *бісовій Перепічці* [орендареві Корнію Перепічці. — О. Т.] <...>» (Пилип Капельгородський), «*Ta welka idiota to zabrala*» [див., наприклад: Grzegorzczkova : 115; Zieniukowa : 68].

Нечисленні випадки перенесень від жінки до чоловіка найменувань за родом занять можуть мати жартівливо-іронічні настанови, наприклад: «Щекастий парень Петя Силин, секретарь-*машинистка* МТС, снял для Павла копии» (Владимир Тендряков), *чоловік-«домогосподиня»*, але, коли вони стають офіційним позначенням роду занять (професії) чоловіка, це може сприйматися представниками чоловічої статі навіть драматично. Пор., наприклад: «Очень нуждаются больницы в юношах — для мужских отделений, для “Скорой помощи”. Но одна неловкость есть. Выпускник получает диплом “в том, что он, Сидоров Олег Иванович, <...> окончил полный курс... по специальности *медицинская сестра*”. Учился-учился — и сподобился стать “сестрой”. Мелочь, казалось бы, но что поделаешь: тормозит приток ребят в среднее звено медицины» (Н. Логинова. — ЛГ, 23.07.1986,

¹³ Пор. також, наприклад: «Во флигеле поселился веселый писатель Нестор Николаевич Катин с женою <...> Настоящая фамилия писателя была Пимов, но он избрал псевдоним, шутливо объясняя это так: — <...>. К тому же теперь в моде производят псевдонимы по именам жен: Верин, Валин, Сашин, Машин <...>» (Максим Горький. Жизнь Клим Самгина).

с. 1) (уже протягом тривалого часу існує неофіційне найменування *медичинський брат*, звичайно в скороченій формі *медбрат*, яке, однак, було офіційно затверджене в Російській Федерації лише недавно, хоча сама спеціальність продовжує називатися «*сестринское дело*»; спеціальність *медбрат* нібито має бути незабаром узаконена і в Україні); «А если все годы затворничества деревенский в прошлом житель просидел за швейной машинкой — покажет ли он односельчанам свидетельство, в котором его именуют “*швея-моторист*”?» (журн. «Огонек», 1988, № 24, с. 15: мова йде про набуття в'язнями професій). В офіційних переліках професій, затверджених в Україні, для деяких професій також поки що існують тільки «жіночі» варіанти: *акушерка*, *сестра медична*, *сестра-господиня*, *секретар-друкарка*, *секретар-стенографістка*, *швачка* та деякі інші (див.: КП 1995; КП 2010).

Стилістикою, несхвальною щодо особи чоловічої статі, вирізняються одиниці на позначення тієї чи іншої залежності чоловіка від жінки в шлюбі: *триматися за жінчину спідницю (запаску)*, рос. *быть под бабьим каблучком* (каблуком) *у жены*, *подкаблучник*, п. *pantoflarz*; на позначення факту не патрилокального, а матрилокального шлюбу (переходу зятя на проживання в дім дружини): *прийми*, мн. («У приймах і до kota “ви” кажуть»; «почуватися де-небудь, наче в приймах»), *приймак* (назви такого зятя в різних слов'янських мовах звичайно іронічні або зневажливі [див., наприклад: Гура : 246–247]).

У загальних межах транспозиції тих чи інших мовних одиниць від «жіночої» сфери до «чоловічої» виділяється також стилістична лінія протилежного спрямування — з метою надавання позначенням відповідних референтів теплішого, ласкавого забарвлення, але вона неширока за своїм діапазоном. Так, у звертанні до чоловіка: рос. жарт. (уже заст.) *мамочка*, до хлопчика: п. діал. *dzieweczka*; приєднування до іменників чол. р. на приголосний, що позначають осіб чоловічої статі, флексії *-а*: *синаша*, звертання в інтимній і фамільярно-побутовій сферах рос. *сына*, *малыша*, від назв тварин: п. «*moja śliczna kota*» (від *kot*).

2.2. Позначення особи чоловічої статі як досить звичайний вихідний пункт для позначення людини взагалі (безвідносно до статі)¹⁴. У категорії чол. р., як давно вже констатовано, яскраво виражена також ідея особи взагалі, тоді як у жін. р. — ідея тільки жіночої статі (подібно до того, як, наприклад, графічний образ людини як такої у вигляді фігури при її умовних зображеннях у навчальних посібниках, на дитячих малюнках тощо значно більше нагадує все-таки чоловіка, а не жінку). Наприклад:

1) на загальнономінативному рівні позначення людини, її ознак, дій тощо. Так, у різних мовах:

а) слов'ян. *čelovek*¹⁵, лат. *vir*, герм. *man(n)*; у похідних іменниках і займенниках — як напівсуфікс, наприклад: нім. *Fachmann* «фахівець», *Seemann*

¹⁴ Позначення одним словом понять «людина» і «особа чоловічої статі» розглядається у феміністичній лінгвістиці як найяскравіший вияв мовної дискримінації жінки [див.: Кирилина 1999 : 40].

¹⁵ Вихідне значення цього слова — «доросла особа чоловічої статі» — посідає тепер у різних слов'янських мовах різне місце в його загальній семантичній структурі. Якщо словники української мови подають його першим, то в словниках, наприклад, російської мови воно не виділяється, хоча пор., наприклад: рос. *молодой человек*, *человек Божий*; у назвах кінофільмів радянського часу: «*Человек без паспорта*» «*Человек в проходном дворе*», «*Человек ниоткуда*» і под., де під цим сло-

«моряк» та ін. (з формами мн. як *-männer*, так і *-leute*, тобто «люди», або тільки *-männer*: *Staatsmann* «державний діяч» — і тільки *-leute*: *Kaufmann* «комерсант», *Landsmann* «земляк»), *jedermann* «кожний». У формі іменників чол. р. звичайно утворюються також назви різноманітних людиноподібних фантастичних істот та інших штучних створінь: *гуманоїд*, рос. *снежный человек*, або *йети*; назви та імена божеств у релігіях патріархальних соціумів: *бог*, *Бог Отець*, *Бог Син* і т. ін., назви злих духів: *чорт*, *біс*, *диявол* і под.; *циклоп*, *гном*, *ельф*, *троль*, *гоблін*; з новіших фактів: *покемон*, *телепузик*, *Годзілла* (іменник 1-ої відміни); *робот*;

б) в узагальнювальних найменуваннях, судженнях і характеристиках: *пітекантроп*, *неандерталець*, *кроманьйонець*, рос. *первобытный, пещерный человек*; «*Селянин (студент, жебрак і т. д.) тепер уже не той*»; у назвах офіційних професійних свят: День *учителя*, День *працівника сільського господарства* і под., у почесних званнях: *Заслужений учитель (діяч науки і техніки і т. ін.) України*; укр. *дядько* (не *тітка*!) у значеннях «селянин» («це садиба якогось дядька») і «стороння особа» («працювати на чужого дядька»); «Що жене нас сьогодні з рідної землі? Якою логікою пояснити масовий виїзд на Захід і роботу “на дядька”?» — Дз. т., 13.03.2004); «[Марися:] <...> Віддайте заміж за Миколу. Я не хочу бути дворянкою. Краще жити на світі щасливим *мужиком*, ніж нещасним *паном*» (Іван Карпенко-Карий. Мартин Боруля); рос. «*Человек человеку — друг, товарищ и брат*» (один з принципів «морального кодексу будівника комунізму» — з Програми КПРС 1961 року), «*син за батька не відповідає*» (не «*дочка за матір*»!), «*брат на брата пішов*»; в інших фразеологізмах, пареміях: «Настя <...> здружилася з дівчатами і стала між ними “своїм братом”» (Олександр Кониський); «*Дурень думкою багатіє*», «*валяти (клеїти) дурня*», «*носитися як дурень з писаною торбою*» (уживають і щодо жінок); рос. «*Что русскому хорошо, то немцу смерть*»;

в) у субстантивованих і навіть не субстантивованих атрибутах — в узагальнювальному значенні або про когось невідомого: «любити *ближнього свого*» (субстантиват жін. р. *ближня* відсутній узагалі), «відкриття *вченого*», «Краще з *розумним* загубити, ніж з *дурним* знайти», «Кохання робить *щасливим*», «*Благословен*, хто вигадав маяк <...>!» (Максим Рильський), «Після такої характеристики сподіваєшся побачити не жінку, а... гіганта. Та ось вона з’являється, і ти, *розгублений*, німієш» (автор — жінка: Н. Ульяновка. — ВК, 14.01.1989); *сам на сам*, «У *всякого* своя доля / І свій шлях широкий, / Той мурує, той руйнує <...>» (Тарас Шевченко), «*один за всіх*», «*один із нас*», «*Ти не один*» (заставка на т/к «Студія 1+1»), *всі до одного, всі як один, один одного (одному і т. д.)*: «потиснути один одному руки», «не впізнати один одного», рос. *друг друга (друг с другом і т. д.)*; у підрахунках, розрахунках: «*один, два, три, ...*», рос. «на *первый-второй* рассчитайсь!» (команда); «*Хто перший?*», «*Хто останній?*» (у черзі), *Наступний!* (тобто хай заходить, підходить і т. ін. наступна в черзі людина), «*Хто черговий у класі?*», «*Хто хворий?*» — наприклад, запитання після телефонного дзвінка до служби швидкої допомоги (пор. у випадках, коли мовцеві точно відомо, що це саме

вом однозначно розуміють «мужчина»; у словниках польської мови його або не виділяють (див.: SJP-11; SJP-3), або ж, як, наприклад, у SWJP-96, подають останнім з позначкою «розмовне» (хоча пор. так само, зокрема, в назвах кінофільмів — наприклад, режисера А. Вайди: «*Człowiek z marmuru*», «*Człowiek z żelaza*»).

жінка: «Хто така?», «Хто тут хвора?»); у формулах вітання, етикету, у закликах тощо: *Здоров!* (і до жінок також); рос. «— *Будь готов!* — Всегда *готов!*» (заклик і відзив з клятви юного піонера СРСР), «*Будь готов к труду и обороне!*» (програма фізкультурної підготовки в СРСР), «*Не уверен — не обгоняй!*» (заклик до водіїв на автотрасах); «*А ти готовий?! Зарядженный перемагати*» (з телереклами букмекерської контори в Україні «*Parі Match*»);

г) у дієсловах — у зворотах з узагальнювальним значенням: «*Якби знав, де впаду, то й соломки б підстелив*», «*Добре танцював, та не поклонився*» — у прислів'ях (аналогічні звороти з формами жін. р. стосуються звичайно жінок, а не людини взагалі: «*Вміла готувати, та не вміла подавати*»); у риторичних вигуках на зразок: «*Ну ти бачив таке?!*», «*Ну хто б міг подумати?!*», що їх можуть уживати у своєму мовленні й жінки; в графах у бюлетенях, на табло для голосування (з еліпсисом підмета *хто*): «*За*», «*Проти*», «*Утримався*»; «*А ти вже приєднався до Зе!команди у Львові?*»? (з політичних закликів під час виборчої президентської кампанії 1919 року); «*Як я провів літо*» (тема шкільних творів);

г) у різних випадках уживання в непрямих відмінках особового займенника 3 ос. чол. р. — у вигуках і под.: «*дій його матері!*», «*хто (грець, чорт, святий, погибель) його знає*», «*Господь його розбере*» (не сплутувати з *його* від форми сер. р. *воно*, наприклад: «*невідомо, як його бути*»); при анафоричному його вживанні: «*Скільки не розповідають про небезпеку зараження СНІДом, більшість вважає, що з ним цього не трапиться*», англ. «*If anyone wants a copy, he can have one*», «*An American drinks his coffee black*» і под.;

2) у межах категорій множини та збірності, коли слово, що в однині співвідноситься тільки з чоловіком, уживається на позначення, по-перше, сукупності чоловіка й жінки, їхньої спільної дії, ознаки тощо, по-друге, цілих соціальних, етнічних і под. верств, що складаються, природно, з представників обох статей [див. також на матеріалі різних мов, наприклад: Янко-Триницкая; Ивић : 31–37; Violi : 30–31]. Наприклад:

а) мн. *селяни* «селяни й селянки», *українці* (*татари* та ін.) у значеннях «*українці й українки*», «*татари й татарки*» і т. ін.¹⁶; *сусіди* «сусід і сусідка; сусіди й сусідки», *свати* «сват і сваха», *куми, родичі, малюки*, рос. *супруги* (оба *супруга, каждый из супругов* [пор., наприклад: Якобсон : 224]¹⁷; у звертаннях: *панове*, рос. *господа* і под.; у відмінюванні тих прізвиськ, які при позначенні жінок в українській мові не змінюються: *Марія і Ганна Чумак (Петренко)*, род. в. *Марії Чумак* і под., але *Іван і Марія Чумаки (Петренки)*, род. в. *Івана і Марії Чумакив (Петренків)*; тріо *Мареничів* (вокальне тріо в складі одного чоловіка й двох жінок);

б) у випадках т. зв. еліптичної множини та двоїни, коли назва «привілейованої» частини певного цілого стає назвою всього цілого [див. на ма-

¹⁶ «Загалом кажучи, під поляками, французами, німцями, чехами, росіянами, китайцями... [авторський розділовий знак. — О. Т.] ми розуміємо не тільки чоловіків, але також і жінок: *польок, французенок, німкень, чешок, росіянок, китайок...*, тобто розуміємо “*patres familias*” цих націй з рештою залежних осіб» [Baudouin de Courtenay 1983 : 95].

¹⁷ Пор. правило «роздвоєного роду» — використання у множині для позначення групи осіб з чоловіків і жінок окремих назв для осіб чоловічої і жіночої статей, культивоване в сербській літературній мові протягом XIX–XX ст. (у художньому стилі: *сусједи и сусједи, сељаци и сељанке* і под.), яке, однак, у публіцистичному та в стилях книжної мови XX ст. уже перестало діяти на користь форм множини від іменників тільки чол. р. [див.: Озерова, Смольська : 105].

теріалі різних мов, зокрема: Grimm : 255-263; Есперсен : 271; Кацнельсон : 92–95; Oberpfalcer : 65–66; Тараненко 1989 : 21–22] (для подібних випадків існує також визначення «шлюбна двоїна»: санскр. *pitārau*, лат. *patres*, ісп. *los padres*, укр. *батьки* — це не тільки «батько й батько» (як, наприклад, мн. *матері*), але й «батько й мати»; *dіdi* «предки» (не тільки по чоловічій лінії), *батьки й сини* — у значенні різних поколінь (не *матері й дочки*!); «Всі люди — *брати*», *брати по класу*, *брати-слов'яни* і под.; ч. *ženiši* «жених і наречена»; укр. *юнаки* — це не тільки «юнак і юнак», а й «хлопці й дівчата відповідного віку» («<...> особи віком до 18 років поділяються на дві вікові групи, а саме: на дітей віком 0–14 років <...> та дітей віком 15–17 років <...>, з них *юнаки* — це діти віком 15–17 років включно»: закон України «Про охорону дитинства»); *хлопці* (не *дівчата*!) — як фамільярне позначення представників (звичайно, не тільки чоловічої статі) певного загалу, пор. у мові сучасних політиків: «В. Ющенко підкреслив, що <...> риторикою європейські двері не відкриєш — лише конкретними справами, і робити їх треба так, щоб європейці самі прийшли до нас і сказали: “Хлопці, ви такі чудові, чому ви досі не в ЄС?”» (УМ, 27.01.2005); позначення подружніх пар і ширшої родини «по-вуличному» — утворення від особових імен і прізвищ або за родом занять глави сім'ї, звичайно чоловіка: укр. *Павли* — «Павло та його дружина або взагалі родина», *Прокопи*, *Учителі* і т. ін. («Гнат, Гнаток, Гнатко — це <...> цілий шмат життя тієї недавньої епохи. <...> У Шахівці всі <...> знають, що *Гнати* з копійок живуть». — Іван Сенченко. Савка), рос. *Иваны*, *Петры* і т. ін., пор. також мн. *Ильичи* — про Леніна і Крупську («Помню, что ушел я от “Ильичей” как зачарованный <...>»: Н. Бухарин. Памяти Ильича. — Пр., 21.01.1925; «<...> когда он, Кауров, сидел у *Ильичей*, как звали в эмиграции Ленина и Крупскую». — Александр Бек. На другой день); в інших слов'янських мовах [див. також, зокрема: Oberpfalcer 1933 : 66; Ивућ : 32; Handke : 21]: п. *Wladek* — *Wladkowice* і под., ч. *učitel* — *učitelovi*, *Jaroš* — *Jarošovi*, слц. *Novák* — *Novákovci* і под., серб. *Петровићеви* і под. Аналогічно в збірних іменниках на зразок англ. *mankind* «чоловіки» і (з іншим наголосом) «людство», укр. *юнацтво*, рос. *юношество* «юнаки й дівчата»; польські позначення подружніх пар: *pan* — *państwo* «пан і пані, тобто чоловік і дружина», *wuj* — *wujostwo*, *brat* — *braterstwo*, *generalstwo* «генерал з дружиною» і под.¹⁸,

в) у несубстантивних частинах мови: рос. «Он *женился* (*женат*)» — «Она *вышла замуж* (*замужем*)», але «Они (*по*)*женились* (*женаты*)»; у збірних числівниках: рос. *пять* і *пятеро братьев* і тільки *пять сестер*, але *пять* або *пятеро братьев и сестер*; оба — *брат и сестра*, *нет обоих* — *ни брата*, *ни сестры*, тоді як щодо особи жіночої статі тільки *обе сестры*, *обеих сестер* і т. д. (утім, з досить частими сплутуваннями в мовленні на користь форми саме чол. р.: *обоих*, *обоим* і т. д. щодо осіб жіночої статі); у формах синтаксичного узгодження / координації в позначеннях спільної ознаки або дії чоловіка й жінки — у дієсловах та атрибутивних частинах мови: фр. «Jean et Marie sont *mariés*» (не *mariées*!); п. *mężczyźni pracowali* — *kobiety pracowały*,

¹⁸ Можливі й утворення з протилежною точкою відліку — від жінки до чоловіка, але це або відгомін матриархату (наприклад, нім. *Gebrüder* — це тільки «брати», тоді як *Geschwister* — утворення від *Schwester* «сестра» — це «брати й сестри; брат і сестра» [див., наприклад: Кацнельсон : 92–96], або одиниці зі свідомо зниженою щодо чоловіка конотацією.

але *mężczyźni i kobiety pracowali* (координація за особово-чоловічим родом); п. *drodzy mężczyźni — drogie kobiety*, але *drodzy mężczyźni i kobiety* (таке саме узгодження); при субстантивованому вживанні: п. *niektórzy*, мн. (деякі, не всі — про чоловіків і взагалі про людей) — *niektóre*, мн. (тільки про жінок);

3) у словотворенні:

а) метонімічного (синецдохічного) характеру: *усиновити / усиновляти*, *усиновлений, усиновлення (дїтей)* (у юридичній практиці це позначення сто-сується й дівчат), *День усиновлення* (в Україні — 30 вересня), *усиновитель* (за аналогією до таких похідних від *син* відбувся й корелятивний розвиток дериватів від кореня *доч-*: *удочеряти* та ін., але лише, звичайно, щодо ді-вчат); *юнацький* (*Юнацькі Олімпійські ігри*, *Палац дитячої та юнацької твор-чості*) — у тому разі, якщо це від *юнак*, а не від збірн. *юнацтво*: див. вище; *дружити* (від *друг*, хоча в українській мові є й *подругувати*), *товаришувати* (від *товариш*); метафоричного характеру: *мужність, братерство, братер-ський* (*почуття* і т. ін.), *братський* (*могила* і т. ін.), *брататися, синівський* (*любов до Батьківщини*); *патерналізм* (від лат. *paternus* «батьківський»), *не-потизм* (від лат. *perōs* «внук»);

б) у творенні похідних на позначення членів сім'ї, а відповідно, й роду в цілому: від *коваль* — не тільки *ковалиха* «дружина коваля» (див. 2.1.2), а й *коваленко* «син коваля», *ковалівна* «дочка коваля»; у творенні прізвищ: *Коваленко, Ковальчук*, у тому числі з використанням компонентів зі значен-ням «син» і чоловічих особових імен: дан. *Andersen*, англ. *Johnson, Thomson*, швед. *Nilsson*, шотл. *Macintosh*, нім. *Kleinmichel*, англ. *Littlejohn*, фр. *Petitjean*; у творенні імен по батькові (у східнослов'янських мовах);

4) в образних номінаціях на позначення ознак, дій, станів, явищ, харак-терних для людини як такої (незалежно від статі), з використанням назв ча-стин тіла, одягу і т. ін. особи саме чоловічої статі: «стати *грудьми* на захист вітчизни», «намотати собі *на вус*» — добре запам'ятати, «дати *по шапці* ко-мусь», «затягти тугіше *пояс* (мн. *пояси*)» — почати заощаджувати, «набити собі *кишені*», «вітер у *кишенях* гуляє»; з іменником *штани*: «лишитися без *штанив*» — збідніти, «просиджувати *штани* (де-небудь)», «трусити *шта-нами* (*штаньми*)» — тікати в переляці, «*штани* лопнуть (у кого-небудь)!» або «так можна і з *штанив* вискочити» — не варто надмірно напружуватися (ірон.) (пор. тільки про чоловіка: «Але коли <...> виникла <...> потреба бути послідовними й реалізувати це гасло, то Ленін “забув його у *старих шта-нях*”, як влучно висловився український комуніст публіцист Шахрай <...>»: Володимир Винниченко. Була, є й буде. — УУ, 2004, № 11, с. 10)¹⁹.

2.3. Позначення людини (як такої) — вираження ідеї тільки чоло-вічої статі. Це процес, протилежний щодо попереднього, але вияви такої

¹⁹ Утворення або переосмислення подібних зворотів на основі назв частин тіла та предметів одягу жінки стосуються, як правило, саме жінок, причому з переведен-ням їх розуміння звичайно до тих чи інших натяків сексуального характеру щодо них. Наприклад, на основі рядків відомої російської революційної пісні «В царство свободи дорогу / *Грудью* проложим себе» (автор Леонід Радін): *прокладають / про-ложить себе дорогу грудью*, ірон., жарт. — про жінок, які, підкреслено виставляючи напоказ цю частину тіла або ширше — через інтимні послуги, щось для себе здо-бувають, роблять кар'єру; пор. ці рядки як епіграф до статті про сучасний жіночий рух «Femen / Фемен», учасниці якого на своїх публічних акціях демонструють для привернення суспільної уваги свої оголені груди (М. Маєрчик, О. Плахотнік. Ради-кальні «Фемен» і новий жіночий активізм. — Кр., 2010, ч. 11–12, с. 7).

семантичної спеціалізації в різних мовах є також досить численними й різноманітними:

1) на загальнономінативному рівні: лат. *homo*; у мн. — наприклад, серб. *људи*, укр. заст. і діал. (у західноукраїнських говорах) *люди* — у значенні «особи чоловічої статі; чоловіки»: «Вже повну холодну натирили і *людей*, і жінок, і дівчат, і малих дітей» (Григорій Квітка-Основ'яненко), «[Антосьо:] — <...> Та й те сказати: хіба ви люди? [Галя:] — А що ж? — Дівчина чи панянка! — А це не людина? — Хіба ж ви не чували, що як ідуть самі чоловіки, то кажуть на них: “якісь *люди* йдуть”; а як буде між ними жінка, чи молодиця, то кажуть: “ідуть якісь чоловіки і молодиця з ними, чи дівчина, чи баба”. — Та хіба ж не люди? — озвалась Галя. — Хіба я кажу що? а люди своє знають... Мабуть, що не люди, а *люди* — тільки чоловіча стать. <...> — А воно і справді так кажуть, — заговорила стара, — як жінка, то вже не люди, а жінка, та й годі» (Анатолій Свидницький), «Стоять два чоловіки. А хто там стоїть? — *Люди*. — А буде бабів з десять — то все баби!» (Михайло Коцюбинський), діал. *люди і жони*; рос. *молодые люди*, п. *młodzi ludzie* — переважно щодо чоловіків. У різних мовах відомі семантичні переходи від значень «дитина — хлопчик і дівчинка» і «дитина — син і дочка» до вужчих значень «хлопчик» і «син», оскільки «за дітей хотіли мати головно синів» (ЕССУМ, т. 1 : 337 — стаття *дуть*): гр. *παῖς* (*παῖδος*), лит. діал. *vaikas*, чол. р. «дитина» — «син / хлопчик»: «Mūsų *vaikų* iš viso buvo trys: mudvi su seseria ir vienas *vaikas*», тобто «Нас, дітей, усього було троє: ми з сестрою і один хлопчик / син» (LKŽ, t. 17 : 857); у мн. — «діти > хлопчики, хлопці»: рос. *ребята* (пор. також від прикметника-означення: *малый* — *малюк*);

2) на асоціативному рівні — поняття людини як такої значно частіше асоціюється з поняттям чоловіка, а не жінки: див., наприклад, дані асоціативних експериментів на матеріалі слов'янських мов, коли навіть український іменник жін. р. *людина* викликає слова-реакції *чоловік* і *жінка* у співвідношенні 5 до 1 [Уфимцева : 165–166].

У висловленнях узагальненого змісту, ситуація в яких подається з позиції прямо не названого або й зовсім відсутнього в «кадрі» чоловіка (з позиції жінки в аналогічних випадках можуть подаватися тільки ті чи інші ситуації, характерні саме для жіночих соціумів): «Из кармана *мы* курево тянем, / Популярные песни мычим. / Задевая друг друга локтями, / Извиняемся или молчим» (із пісні з кінофільму Е. Рязанова «Служебный роман»); «<...> *мусульмани* [під час Рамадану. — О. Т.] нічого не п'ють, не їдять, не палять, не торкаються жінки, а лише здійснюють намази» (Г. Кириндясов. — КВ, 24.01.1996);

3) у разі узгодження / координації — при займенниках, референційно співвідносних з особами обох статей (*хто, ніхто, дехто* і под.), але із синтаксичними маркерами звичайно чол. р.: *хтось невідомий*, «*Хто це написав?*», «Леся Українка — одна з перших українських письменниць, *хто привернув* увагу до <...>»; так само в лексикографічних тлумаченнях цих слів, наприклад: *ніхто* — ні один, жоден (у формах саме чол. р.)

Найменування людини як такої в застосуванні до особи жіночої статі, теоретично можливі в усіх тих випадках, що й у застосуванні до особи чоловічої статі, часто, однак, виступають у конкурентному співіснуванні з позначеннями її саме як жінки (маються на увазі, звичайно, випадки з акцентуванням не на біологічних аспектах, аспектах зовнішності і т. ін. особи, коли щодо обох статей застосовуються саме їхні «власні» позначення,

як, наприклад, рос. «Он сильный, красивый, модный *мужчина*» — «Она сильная, красивая, модная *женщина*», або з цілком конкретним референтним співвіднесенням: рос. «Эта *женщина* / этот *мужчина* сведет меня в могилу!», а на соціальних, духовних, моральних, інтелектуальних аспектах особистості). Наприклад, рос. «Он хороший (порядочный, честный, воспитанный, умный) *человек*» (звичайно не *мужчина*) / «Она хорошая (і т. д.) *женщина*» (паралельно або рідше з іменником *человек*). Частотність уживання іменника *человек* при цьому зростає в міру наголошування на тих чи інших аспектах особи жіночої статі саме як загальнолюдських, наприклад: «Она стала известным *человеком*», «Будь *человеком!*», «Как *человека* тебя прошу!» — до жінки; пор. в устах самих жінок: «Хотя бы день прожить как *человек*», «Пусть люди посмотрят, какой я *человек*», «Я такой *человек*, что зла не помню», хоча можливо й так: « — Ну вы же мудрая *женщина*, вы же понимаете, что основной бой пройдет, когда партийный список начнут создавать» (Ст. н., 30.10.2001: інтерв'ю з жінкою — відомим політиком, народним депутатом України) [пор. також: Вайс 1999 : 87–89; Нильссон : 100]; подібним же чином — у вживанні, наприклад, п. *człowiek* [див., наприклад: Rothstein : 252]. Пор. також щодо подібних вагань у номінуванні жінки в інших європейських мовах: оскільки іменник *Mensch* «людина» належить до категорії чол. р., «німці іноді вагаються щодо застосування його до жінки» [Есперсен : 269]; «Во Франции, в земле, прославленной своей учтивостью, грамматика торжественно провозгласила мужеский род благороднейшим. Стихотворец отдал свою трагедию на рассмотрение известному критику. В рукописи находился стих: «Я *человек* [фр. *homme*. — О. Т.] и шла путями заблуждений». Критик подчеркнул стих, усумнясь, может ли женщина называться человеком. Это напоминает славное решение, приписываемое Петру I: женщина не человек, курица не птица, прапорщик не офицер» (Александр Пушкин. [Отрывки из писем, мысли и замечания] — А. С. Пушкин. Сочинения в трех томах. М., 1986, т. 3, с. 441)²⁰. Подібна конкуренція у вживанні одиниць *людина* і *жінка*, властива, безперечно, й українській мові, хоч у ній (до речі, єдиній з-поміж слов'янських літературних мов) виробився для загального позначення особи іменник саме жін. р.

ЛІТЕРАТУРА

- Архангельская А. Сексизм в языке: мифы и реальность. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2011.
- Булыгина Т. В., Шмелев А. Д. Языковая концептуализация мира (на материале русской грамматики). Москва : Языки рус. культуры, 1997.
- Вайс Д. Человек, лицо, личность и особа: четыре неравных соперника. *Логический анализ языка : Образ человека в культуре и языке* / отв. ред. Н. Д. Арутюнова. Москва : Индрик, 1999. С. 81–98.
- Граудина Л. К. Вопросы нормализации русского языка. Грамматика и варианты. Мо-

²⁰ Див. також [Weiss 1988 : 413–443]. На цій основі, як відомо, ґрунтуються «чоловічі» жарти сексистського характеру на зразок: «— Вы не знаете, Болконский, — обратился Билибин к князю Андрею, — что все ужасы французской армии <...> ничто в сравнении с тем, что наделал между женщинами этот человек. — *La femme est la compagne de l'homme*, — произнес князь Ипполит <...> Билибин и наши расхохотались» (Лев Толстой. Война и мир); «— Как говорит наш замечательный сатирик Аркадий Райкин, “женщина — друг человека”!» (к/ф «Кавказская пленница», режисер Л. Гайдай: слова «товарища Саахова»).

- сква : Наука, 1980.
- Гура А. В. Брак. *Славянские древности : Этнолингвист. словарь* : в 5 т. / под ред. Н. И. Толстого. Москва : Междунар. отношения, 1995. Т.1. С. 246–247.
- Дмитриев П. А. О тенденции маскулинизации в зарубежных славянских языках. *Слав. филология*. Ленинград, 1986. Вып. 5. С. 117–128.
- Есперсен О. Философия грамматики. Москва : Изд-во иностр. лит., 1958.
- Забужко О. Жінка-автор у колоніальній культурі, або Знадоба до української гендерної міфології. *Хроніки від Фортінбраса*. Київ : Факт, 1999.
- Забужко О. Notre Dame d'Ukraine: Українка в конфлікті міфологій. Київ : Факт, 2007.
- Загнітко А. П. Категорія роду іменників. *Грамматика сучасної української літературної мови. Морфологія* / за ред. К. Г. Городенської. Київ : Видавн. дім Дмитра Бураго, 2017. С. 117–161.
- Затовканюк М. Словоизменение существительных в восточнославянских языках. Praha : Univerzita Karlova, 1978.
- Иванова Л. За еманципация и в езика. *Български език*. 1984. Год. 34. Кн. 1. С. 77–78.
- Ивић М. Нека запажања о броју и роду у српскохрватском језику. *Јужнословен. филолог*. 1989. Т. 45. С. 27–44.
- Кацнельсон С. Д. Историко-грамматические исследования. Москва ; Ленинград : Изд-во АН СССР, 1949. Ч. 1.
- Кирилина А. В. Гендер: лингвистические аспекты. Москва : Ин-т социологии РАН, 1999.
- Нильссон Б. Человек и мужчина — о классах, индивидах и инстанциях. К постановке проблемы (на материале русского и шведского языков). *Логический анализ языка : Образ человека в культуре и языке* / отв. ред. Н. Д. Арутюнова. Москва : Индрик, 1999. С. 99–104.
- Озерова Н. Г., Смольська А. К. Формально-семантична взаємодія субстантивних категорій в аспекті функціональної граматики (на матеріалі української, російської, сербської та болгарської мов). *Мовознавство*. 1998. № 2–3. С. 97–106.
- Панфилов А. К. Уважаемый товарищ или Уважаемая товарищ? *Вопр. культуры речи*. М., 1965. № 6. С. 189–195.
- Русская грамматика : в 2 т. / гл. ред. Н. Ю. Шведова. Москва : Наука, 1980. Т. 1. 784 с.
- Смольская А. К. О синтаксическом аспекте маскулинизации в сербохорватском языке. *Слав. филология*. 1986. Вып. 5. С. 129–138.
- Сумрова В. Проблемът за маскулинизацията на съществителните имена. *Български език*. 2001 / 2002. Год. 49. Кн. 1. С. 120–125.
- Тараненко А. А. Языковая семантика в ее динамических аспектах. Киев : Наук. думка, 1989.
- Тараненко О. О. Відображення суспільного сприйняття світу в семантиці мови. *Мова і культура*. Київ : Наук. думка, 1986. С. 115–136.
- Тараненко О. О. Динаміка слов'янських іменних класифікацій у діяхронії і синхронії. *Слов'янське мовознавство : Доп. укр. делегації на XI Міжнар. з'їзді славистів*. Київ : Наук. думка, 1993. С. 90–94.
- Тараненко О. О. Принцип андроцентризму в системі мовних координат і сучасний гендерний рух. *Мовознавство*. 2005. № 1. С. 3–25.
- Тараненко О. О. «Я» (сукупність принципів антропоцентризму, соціально активної особи та андроцентризму) в організації слов'янських іменних (родових) класифікацій. *Мова. Людина. Світ : До 70-річчя професора М. П. Кочергана*. Київ : Видавн. центр КНЛУ, 2006. С. 67–71.
- Тараненко О. О. Актуалізовані моделі в системі словотворення сучасної української мови (кінець XX — початок XXI ст.). Київ: Видавн. дім Дмитра Бураго, 2015.
- Уфимцева Н. В. Культура и проблема заимствования. *Встречи этнических культур в зеркале языка в сопоставительном лингвокультурном аспекте* / отв. ред.

- Г. П. Нешименко. Москва : Наука, 2002. С. 152–170.
- Якобсон Р. Нулевой знак. Р. Якобсон *Избранные работы*. Москва : Прогресс, 1985. С. 222–230.
- Янко-Триницкая Н. А. Наименование лиц женского пола существительными женского и мужского рода. *Развитие словообразования современного русского языка*. Москва : Наука, 1966. С. 167–210.
- Boudouin de Courtenay J. Charakterystyka psychologiczna języka polskiego. *Dzieła wybrane* : w 5 t. Warszawa : Państwowe wyd-wo nauk., 1983. T. 5. S. 28–99.
- Boudouin de Courtenay J. Einfluss der Sprache auf Weltanschauung und Stimmung. *Prace filologiczne*. Warszawa, 1929. T. 14. S. 185–256.
- Bugarski R. Jezik i kultura. Beograd, 2005.
- Grimm J. Kleinere Schriften. Berlin : Dümmler, 1866. Bd 3.
- Grzegorzczkova R. Zarys słowotwórstwa polskiego. Warszawa : Państwowe wyd-wo nauk., 1974.
- Handke K. Język i determinanty płci. *Język a kultura* / pod red. J. Anusiewicza i K. Handke. Wrocław : Wiedza o Kulturze, 1994. T. 9: Płeć w języku i kulturze. S. 15–29.
- Houdebine A.-M. Le français au féminin. *La linguistique*. 1987. Vol. 23. Fasc. 1. Pp. 13–34.
- Klajn I. Neologisms in present-day Serbian. *Intern. Journ. of the Sociology of Language*. 2001. N 151. Pp. 89–110.
- Milejkowska H. Лицо женского пола в норме русского употребления в связи с развитием общественных отношений. *Z problemów ewolucji współczesnych języków słowiańskich w aspekcie socjolingwistycznym* / pod red. A. Bartoszewicza. Warszawa : Wyd-wo Uniwers. Warszaw., 1989. S. 93–100.
- Oberpfalzer F. Rod jmen v češtině. Praha : Karlova univ., 1933.
- Obrębska-Jabłońska A. Pani doktor za granicą. *Język polski*. 1951. Rocz. 31. Zesz. 4. S. 180–182.
- Rothstein R. A. Uwagi o rodzaju gramatycznym i cechach semantycznych wyrazów. *Język polski*. 1976. N 4. S. 252.
- Slovenský jazyk [seria «Komparacja współczesnych języków słowiańskich»] / red. nauk. J. Bosák. Opole, 1998.
- Violi P. Les origines du genre grammatical. *Langages*. 1987. N 85. Pp. 15–34.
- Weiss D. Kurica ne ptica, (a) baba ne čelovek. *Slavistische Linguistik* 1987. München, 1988. S. 413–443.
- Zieniukowa J. Rodzaj męski osobowy we współczesnych językach zachodniosłowiańskich. Wrocław etc. : Zakł. Nar. im. Ossolińskich, 1981.

ДЖЕРЕЛА

Засоби масової інформації

- ВЗ «Високий Замок» (газ., м. Львів)
- ГПУ «Газета по-українськи»
- Д «День» (газ.)
- Дз. т. «Дзеркало тижня» (газ.)
- КВ «Київські відомості» (газ.)
- Кр. «Критика» (часопис)
- ЛГ «Литературная газета» (м. Москва)
- ЛУ «Літературна Україна» (газ.)
- Пр. «Правда» (газ., м. Москва)
- Ст. н. «Столичные новости» (газ.)
- Суб. п. «Суботня пошта» (газ., м. Львів)
- УМ «Україна молода» (газ.)

УП «Українська правда» (інтернет-видання)
УУ «Урок української» (журн.)
УТ-1 Українське телебачення — Перший канал
(нині Перший національний телеканал)

Довідкові видання

- Грінч. Словарь української мови : в 4 т. / упоряд. Борис Грінченко. Київ, 1907–1909.
- ЕССУМ Митрополит Іларіон (І. Огієнко). Етимологічно-семантичний словник української мови : в 4 т. Вінніпег, 1979–1994.
- КП 1995 Класифікатор професій (ДК 003 – 95). Київ : Держстандарт України, 1995.
- КП 2010 Класифікатор професій : ДК 003 : 2010. Київ : Соцінформ, 2010. 746 с.
- СУМ-11 Словник української мови : в 11 т. Київ : Наук. думка, 1970–1980.
- СУМ-20 Словник української мови : в 20 т. / Український мовно-інформаційний фонд. Київ : Наук. думка, 2010–2019. Т. 1–10.
- ЧСРЯ Частотный словарь русского языка / под. ред. Л. Н. Засориной. Москва : Рус. яз., 1977.
- ЧССУХП Частотний словник сучасної української художньої прози : в 2 т. Київ : Наук. думка, 1981.
- LKŽ Lietuvių kalbos žodynas : 20 tomų. Vilnius : Mintis; Lietuvių kalbos institutas, 1968–2002.
- SFPW Słownik frekwencyjny polszczyzny współczesnej : w 2 t. / I. Kurcz e. a. Kraków : IJP PAN, 1990.
- SJP-11 Słownik języka polskiego : w 11 t. / pod red. W. Doroszewskiego. Warszawa : Państwowe wyd-wo nauk., 1958–1969.
- SJP-3 Słownik języka polskiego : w 3 t. / pod red. M. Szymczaka. Warszawa : Państwowe wyd-wo nauk., 1978–1981.
- SWJP Słownik współczesnego języka polskiego / red. nauk. B. Dunaj. Warszawa : Wyd-wo WILGA, 1996. 1393 s.
- Webster 1993 Merriam-Webster's Collegiate Dictionary. Springfield (Mass., U.S.A.) : Merriam-Webster Inc., 1993. 10th ed.

REFERENCES

- Arhangel'skaya A. (2011). Seksizm v yazyke: mify i real'nost'. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci. [In Russian].
- Baudouin de Courtenay J. (1983). Charakterystyka psychologiczna języka polskiego (vol. 5). Dzieła wybrane : in 5 vols. Warszawa : Państwowe wydawnictwo naukowe, 28–99.
- Baudouin de Courtenay J. (1929). Einfluss der Sprache auf Weltanschauung und Stimmung. *Prace filologiczne* (14), 185–256.
- Bosák J. (ed.) (1998). Slovenský jazyk. Seria "Komparacja współczesnych języków słowiańskich". Opole.
- Bugarski R. (2005). Jezik i kultura. Beograd.
- Bulygina T. V., Shmelev A. D. (1997). Yazykovaya konceptualizaciya mira (na materiale russkoj grammatiki). Moscow : Yazyki russkoj kul'tury. [In Russian].
- Dmitriev P. A. (1986). O tendencii maskulinizacii v zarubezhnyh slavyanskikh yazykah. *Slavyanskaya filologiya*. Leningrad, (5), 117–128. [In Russian].

- Esperisen O. (1958). *Filosofiya grammatiki*. Moscow : Izdatel'stvo inostrannoj literatury. [In Russian].
- Graudina L. K. (1980). *Voprosy normalizacii russkogo yazyka. Grammatika i varianty*. Moscow : Nauka, 1980. [In Russian].
- Grimm J. (1866). *Kleinere Schriften* (vol. 3). Berlin : Dümmler.
- Grzegorzczkova R. (1974). *Zarys słowotwórstwa polskiego*. Warszawa : Państwowe wydawnictwo naukowe, 1974.
- Gura A. V. (1995). *Brak. Slavyanskije drevnosti : Etnolingvističeskij slovar'*: in 5 vols. (vol. 1). Moscow : Mezhdunarodnye otnosheniya, 246–247. [In Russian].
- Handke K. (1994). *Język i determinanty płci. Język a kultura* (vol. 9). Wrocław : Wiedza o Kulturze, 15–29.
- Houdebine A.-M. (1987). *Le français au féminin. La linguistique*, 23 (1), 13–34.
- Ivanova L. (1984). *Za emancipacija i v ezika. Balgarski ezik*, 34 (1), 77–78. [In Bulgarian].
- Ivič M. (1989). *Neka zapažanja o broj i rodu u srpskohrvatskom jeziku. Južnoslovenski filolog*, (45). [In Serbian].
- Kacnel'son S. D. (1949). *Istoriko-grammatičeskie issledovaniya* (part 1). Moskva; Leningrad : Izdatel'stvo AN SSSR. [In Russian].
- Kirilina A. V. (1999). *Gender: lingvističeskie aspekty*. Moscow : Institut sociologii RAN. [In Russian].
- Klajn I. (2001). *Neologisms in present-day Serbian. International Journal of the Sociology of Language*, (151), 89–110.
- Milejkowska H. (1989). *Lico ženskogo pola v norme russkogo upotrebleniya v svyazi s razvitiem obščestvennyh otnoshenij. Z problemów ewolucji współczesnych języków słowiańskich w aspekcie socjolingwistycznym*. Warszawa : Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 93–100. [In Russian].
- Nil'sson B. (1999). *Chelovek i mužchina — o klassah, individah i instanciyah. K postanovke problemy (na materiale russkogo i shvedskogo yazykov). Logičeskij analiz yazyka: Obraz cheloveka v kul'ture i yazyke*. N. D. Arutyunova (resp. ed.). Moscow : Indrik, 99–104. [In Russian].
- Oberpfalzer F. (1933). *Rod jmen v češtině* (vol. XIV). Praha : Karlova univerzita.
- Obrębska-Jabłońska A. (1951). *Pani doktor za granicą. Język polski*, 31(4), 180–182.
- Ozerova N. H., Smolska A. K. (1998). *Formalno-semantyčna vzajemodiya substantyvnykh katehoriy v aspekti funktsionalnoi hramatyky (na materialy ukrainskoi, rosijskoi, serbskoi ta bolharskoi mov). Movoznavstvo*, (2–3), 97–106. [In Ukrainian].
- Panfilov A. K. (1965). *Uvazhaemyj tovarishch ili Uvazhaemaya tovarishch? Voprosy kul'tury rechi*, (6), 189–195. [In Russian].
- Rothstein R. A. (1976). *Uwagi o rodzaju gramatycznym i cechach semantycznych wyrazów. Język polski*, (4), 252.
- Shvedova N. Yu. (ed.) (1980). *Russkaya grammatika* : in 2 vols (vol. 1). Moscow : Nauka, 1980. [In Russian].
- Smol'skaya A. K. (1986). *O sintaksicheskome aspekte maskulinizacii v serbohrvatskom yazyke. Slavyanskaya filologiya*, (5), 129–138. [In Russian].
- Sumrova V. (2001–2002). *Problemat za maskulinizacijata na sashchestvitelnite imena. Balgarski ezik*, 49 (1), 120–125. [In Bulgarian]
- Taranenko A. A. (1989). *Yazykovaya semantika v ee dinamicheskikh aspektah*. Kyiv : Naukova dumka. [In Russian].
- Taranenko O. O. (1986). *Vidobrazhennia suspilnoho spryiniattia svitu v semantysi movy. Mova i kultura*. Kyiv : Naukova dumka, 115–136. [In Ukrainian].
- Taranenko O. O. (1993). *Dynamika slov'ianskykh imennykh klasyfikatsii u diakhronii i synkhronii. Slov'ianske movoznavstvo : Dopovidi ukrainskoi delehatsii na XI Mizhnarodnomu z'izdi slavistiv*. Kyiv : Naukova dumka, 90–94. [In Ukrainian].
- Taranenko O. O. (2005). *Pryntsyp androtsentryzmu v systemi movnykh koordynat i*

- suchasnyi hendernyi rukh. *Movoznavstvo*, (1), 3–25. [In Ukrainian].
- Taranenko O. O. (2006). “Ya” (sukupnist pryntsyypiv antropotsentryzmu, sotsialno aktyvnoi osoby ta androtsentryzmu) v orhanizatsii slov’ianskykh imennykh (rodovykh) klasyfikatsii. *Mova. Liudyna. Svit : Do 70-richchia profesora M. P. Kocherhana*. Kyiv: Vydavnychiy tsentr KNLU, 67–71. [In Ukrainian].
- Taranenko O. O. (2015). Aktualizovani modeli v systemi slovotvorennia suchasnoi ukrainskoi movy (kinets XX — pochatok XXI st.). Kyiv : Vydavnychiy dim Dmytra Buraho, 2015. [In Ukrainian].
- Ufimceva N. V. (2002). Kul’tura i problema zaimstvovaniya. *Vstrechi etnicheskikh kul’tur v zerkale yazyka v sopostavitel’nom lingvokul’turnom aspekte*. Moscow : Nauka, 152–170. [In Russian].
- Vajs D. (1999). Chelovek, lico, lichnost’ i osoba: chetyre neravnykh sopernika. *Logicheskij analiz yazyka : Obraz cheloveka v kul’ture i yazyke*. Moscow : Indrik, 81–98. [In Russian].
- Violi P. (1987). Les origines du genre grammatical. *Langages*, (85), 15–34.
- Weiss D. (1988). Kurica ne ptica, (a) baba ne čelovek. *Slavistische Linguistik 1987*. München, 413–443.
- Yakobson R. (1985). Nulevoj znak. *Izbrannye raboty*. Moscow : Progress, 222–230. [In Russian].
- Yanko-Trinickaya N. A. (1966). Naimenovanie lic zhenskogo pola sushchestvitel’nyimi zhenskogo i muzhskogo roda. *Razvitie slovoobrazovaniya sovremennogo russkogo yazyka*. Moscow : Nauka, 167–210. [In Russian].
- Zabuzhko O. (1999). Zhinka-avtor u kolonialnii kulturi, abo Znadoby do ukrainskoi hendernoï mifolohii. *Khroniky vid Fortinbrasa*. Kyiv : Fakt. [In Ukrainian].
- Zabuzhko O. (2007). Notre Dame d’Ukraine : Ukrainka v konflikti mifolohii. Kyiv : Fakt. [In Ukrainian].
- Zahnitko A. P. (2017). Katehoriia rodu imennykiv. *Hramatyka suchasnoi ukrainskoi literaturnoi movy. Morfolohiia*. K. H. Horodenska (ed.). Kyiv : Vydavnychiy dim Dmytra Buraho, 117–161. [In Ukrainian].
- Zatovkanyuk M. (1978). Slovoizmenenie sushchestvitel’nykh v vostochnoslavyanskikh yazykakh. Praha : Univezita Karlova. [In Russian].
- Zieniukowa J. (1981). Rodzaj męski osobowy we współczesnych językach zachodniosłowiańskich. Wrocław etc. : Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

SOURCES

Mass media

- D “Den” (newsp.). [In Ukrainian].
- Dz. t. “Dzerkalo tyzhnia” (newsp.). [In Ukrainian].
- HPU “Hazeta po-ukrainsky” (newsp.). [In Ukrainian].
- Kr. “Krytyka” (journ.). [In Ukrainian].
- KV “Kyivski vidomosti” (newsp.). [In Ukrainian].
- LG “Literaturnaya gazeta” (newsp., Moscow). [In Russian].
- LU “Literaturna Ukraina” (newsp.). [In Ukrainian].
- Pr. “Pravda” (newsp., Moscow). [In Russian].
- St. n. “Stolichnye novosti” (newsp.). [In Russian].
- Sub. p. “Subotnia poshta” (newsp., Lviv). [In Ukrainian].
- UM “Ukraina moloda” (newsp.). [In Ukrainian].
- UP “Ukrainska pravda” (online media). [In Ukrainian].
- UT-1 Ukrainske Telebachennia — Pershyi Kanal (now Pershyi natsionalnyi telekanal). [In Ukrainian].
- UU “Urok ukrainskoi” (journ.). [In Ukrainian].
- VZ “Vysoky Zamok” (newsp., Lviv). [In Ukrainian].

Reference works

- CHSRYA Zasorina L. N. (ed.) (1977). Chastotnyi slovar' russkogo yazyka. Moscow : Russkij yazyk. [In Russian].
- CHSSUKhP Perebyinis V. S. (ed.) Chastotnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi hudozhnoi prozy : in 2 vols. (1981). Kyiv : Naukova dumka. [In Ukrainian].
- Hrinch. Hrinchenko B. (ed.) (1907–1909). Slovar ukrainskoi movy : in 4 vols. Kyiv. [In Ukrainian].
- ESSUM Mytropolyt Ilarion (I. Ohienko) (1979–1994). Etymolohichno-semantychnyi slovnyk ukrainskoi movy : in 4 vols. Winnipeg. [In Ukrainian].
- KP 1995 Klasyfikator profesii (DK 003 – 95). Kyiv : Derzhstandart Ukrainy. [In Ukrainian].
- KP 2010 Klasyfikator profesii (DK 003 : 2010). Kyiv : Sotsinform, 2010. [In Ukrainian].
- LKŽ Lietuvių kalbos žodynas: in 20 vols. (1968–2002). Vilnius : Mintis; Lietuvių kalbos institutas.
- SFPW Kurcz I. (ed.) (1990). Słownik frekwencyjny poszczyzny współczesnej : in 2 vols. Kraków : IJP PAN.
- SJP-11 Doroszewski W. (ed.) (1958–1969). Słownik języka polskiego : in 11 vols. Warszawa : Państwowe wydawnictwo naukowe.
- SJP-3 Szymczak M. (ed.) (1978–1981). Słownik języka polskiego : in 3 vols. Warszawa : Państwowe wydawnictwo naukowe.
- SUM-11 Slovnyk ukrainskoi movy : in 11 vols. (1970–1980). Kyiv : Naukova dumka. [In Ukrainian].
- SUM-20 Slovnyk ukrainskoi movy : in 20 vols. (2010–2019). Kyiv : Naukova dumka; Ukrains'kyi movno-informacijnyi fond, (1–10). [In Ukrainian].
- SWJP Dunaj B. (ed.) (1996). Słownik współczesnego języka polskiego. Warszawa : WILGA.
- Webster 1993 Merriam-Webster's Collegiate Dictionary (1993). (10th ed.). Springfield (Massachusetts, U.S.A.) : Merriam-Webster Inc.

O. O. TARANENKO

O. O. Potebnia Institute of Linguistics of the National Academy of Sciences of Ukraine,
Kyiv, Ukraine

E-mail: oataran99@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-0269-8954>

THE PHENOMENON OF LINGUISTIC ANDROCENTRISM AND A MODERN MOVEMENT FOR GENDER EQUALITY

The article focuses on androcentrism and the ways it manifests itself in languages of patriarchal and post-patriarchal societies (the latter embrace in particular the nations of a modern European civilization) as one of the landmarks in the system of linguistic coordinates I — HERE — NOW (equally with anthropocentrism, a “master” principle, a socially active person principle, etc.), which is one of the cardinal principles that arranges grammatical and word-building linguistic levels with a marked category of gender, as well as a conspicuous phenomenon in structuring lexico-semantic, phraseological and paremiological levels, in building texts and its dubious acceptance by a modern society, too. The male designations are a rather common point of departure for designating both females (in nomination on the whole, in word-formation, in grammar), and person in general (irrespective of sex); a common practice is an alternate transition from designating

people as such towards the idea of representing only a masculine gender. Language also reveals nominative-evaluative, classification and function-frequency asymmetries of male and female images — commonly “in favour” of males.

With a society developing and social mentality transforming, especially since the XX century, the effect of this principle started undergoing some restrictions, it has become strikingly apparent during the last decades of the XX century first of all in the formation of feminist (gender) linguistics, aiming to systemically eliminate (weaken) the manifestations of female gender linguistic discrimination. Different European languages manifest in these processes — under the influence of either social or proper linguistic factors — various activities. In contemporary Ukrainian, the suffixal feminization reveals the features of an active phenomenon. The fact is determined, however, not only by social factors — an expansion of the female social role, a purposeful influence of the feminist movement, general democratization of linguistic activities, but also by fostering the Ukrainian language characteristics, which are considered to be its specific and to some extent peculiar features.

However the numerous and diverse traces of linguistic “patriarchy” in the language structures of European civilization nations, in particular in the Slavic and Romance ones are sure to remain, though in a somewhat weakened form. Firstly, you cannot attach the absolute importance both to the evidence of whether the linguistic worldview adequately mirrors the social conscience, and moreover, the social being and to the power of its influences on a society’s linguistic conscience, that is why, androcentrism cannot be, surely, considered as a direct projection of how a society treats females. Secondly, in languages that had grammatical and word-building structures androcentric principle formed long ago, a system of female designations, especially by their social status, business activities, ethnic background and their birthplace / residence is chiefly forced to constantly “catch up with” the system of the corresponding male designations, however, inevitably lagging behind it. Thirdly, different ways of overcoming linguistic “inequality” of females observed in modern languages and those found within gender linguistics, along with the evident upsides, impose some restrictions in realization and may give rise to different attitude on the part of a linguistic community.

Key words: androcentrism, anthropocentrism, linguistic worldview, landmarks I — HERE — NOW, gender, gender stereotypes, gender language policy.

(Продовження див. у наступних номерах журналу)

Дата надходження до редакції — 12.11.2019

Дата затвердження редакцією — 10.12.2019

Л. І. ШЕВЧЕНКО

Інститут філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка,
м. Київ, Україна

Електронна пошта: style_m_k@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0001-6290-2307>

**МОВНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ЯК ДОМІНАНТА СВІТОГЛЯДУ:
ПАНТЕЛЕЙМОН КУЛІШ. ЕПІСТОЛЯРІЙ**

У статті в категоріях і поняттях сучасної лінгвістики розглянуто проблематику мовної ідентичності як домінанти світогляду П. Куліша — поліфонічної особистості в історії української культури. Матеріал дослідження — епістолярій українського митця слова, який є репрезентативним для розуміння авторської концепції щодо національної ідентичності та її головної ознаки — мовного самоусвідомлення. Епістолярій Куліша досліджується в категоріях теорії Е. Х. Еріксона, що стала інтелектуальною матрицею для розуміння процесів розвитку суб'єкта в певних психосоціальних умовах і обставинах. Аналізується домінанта україноцентричності митця, збагачення його світогляду європейськими ідеями, ідеалами, культурними фактами і, як наслідок, — сформований світогляд з розумінням ідентифікаційної перспективи народу в європейській історії та культурі. Твердиться, що теорія Е.Х. Еріксона створила інтелектуальну матрицю аналізу розвитку суб'єкта в системі психосоціальних умов і обставин. Розглянуто основний постулат автора, в якому аналізується співвідносність особистості з психосоціальною totoжністю. У статті розглянуто критерії етноідентифікації П. Куліша: екзистенційний вибір, усвідомлення шляхів самореалізації, досягнення внутрішньої свободи, вирішення індивідуально-психологічних проблем належності до певної соціальної страти, реалізація потужних інтенцій особистості в національній мові. Аналітика статті побудована на епістолярії П. Куліша — репрезентативній формі авторської комунікації з провідними літераторами і громадськими діячами слов'янського світу середини XIX ст. Епістолярій дозволяє висвітлити панораму ідей і концепцій, що були актуалізовані інтелектуалами в контексті аналізу проблеми національної ідентичності. На фактичному матеріалі обґрунтовується теза про еволюцію світогляду П. Куліша, розширення інтелектуальних інтенцій творчої особистості, виявлених у розробці питань мовної ідентичності.

Ключові слова: Пантелеймон Куліш, національна ідентичність, мовна ідентичність, еволюція світогляду творчої особистості, критерії мовної ідентичності, романтичний світогляд, інтелектуальні інтенції митця слова.

Мовна ідентичність — категорія складна, багатоаспектна у критеріях і логіці доведень, апробована різною фактологією в дослідницьких полях історії, репрезентована в політології, соціології, психології, інших гуманітарних науках [Erikson 1968; Erikson 1975; Erikson E. N., Erikson J. M. 1987; Luckyj]. Чи не найперше — у філології, де мовна ідентичність є домінант-

ною характеристикою людини, соціальної групи, народу [Бовсунівська : 70–79; Вакуленко : 21–26; Гоголя : 86–89; Чижевський]. Мовна ідентичність визначає системний світогляд особистості, її віднесеність до культурної історії народу, держави, цивілізації. Критерій мовної ідентичності часто співвідноситься з політико-правовим статусом мови в сучасних державах, як це сформульовано у правових актах нашої країни.

Полеміка щодо мовної ідентичності окреслює відтак певні локуси філологічних доведень, серед яких найдискусійнішим є розуміння мовної ідентичності як домінанти світогляду творчої особистості.

У цьому аспекті йдеться про Пантелеймона Куліша, творчість якого розгортає панораму українського культурного життя XIX ст., охоплює аргументацію та художні вияви словесності від ідей романтизму до народництва і репрезентується в різних художніх жанрах, видах творчої діяльності — редакторської, видавничої, перекладацької, літературознавчої, фольклористичної, культуртрегерської в широкому і безумовно поціновуваному фахівцями значенні цього слова. Епістолярій П. Куліша в цьому випадку дозволяє інтерпретувати світоглядні позиції автора, висловлені адресатам безпосередньо, найчастіше полемічно (що характеризує, як відомо, темперамент цієї особистості), зважати на аргументи і доведення, що часом могли б бути надлишковими в офіційному публічному спілкуванні.

Мовна ідентичність, яка вже аналізувалася нами [Шевченко 2019а; Шевченко 2019б], є домінантою світогляду П. Куліша, що формувався еволюційно, охоплюючи спочатку слов'янофільство, а пізніше — моделювання історико-культурних трансформацій українства в межах Російської держави, визначення співмірності рідної і світових мов та їх культурних набутків і, що важливо, усвідомленою необхідністю творення власної екзистенційної перспективи. Для світогляду П. Куліша, для його поривчастої натури і численних артистичних талантів перспектива ця — в утвердженні мови, її множинних культурних маніфестацій як у слові фольклорному, живому чи літописному, так і в текстах власних або сучасників, дошкульним критиком і водночас захопленим поціновувачем яких він завжди був.

Сформульовані світоглядні константи мовної ідентифікації П. Куліша розгортаються в кілька ліній доведення. Найперше: в мові та звичаях українця, на думку автора, утверджується як християнин. У листі до Миколи Костомарова із Санкт-Петербурга, написаному 27 червня 1846 р., де П. Куліш панорамно розгортає погляд на місію українського інтелігента в історії й тогочасному суспільстві, є і важливий фрагмент щодо взаємозумовленості перспективи української мови і буття народу в християнській духовності: «Християнство же никак не должно охлаждать наше стремление к развитию своих племенных начал, ибо не без причины брошено в землю зерно и пустило уже глубоко корень» (с. 89)¹.

Глибина осягнення біблійної метафори спричиняє логічний висновок П. Куліша: «Потеря нашего языка и обычаев есть худшее, что может случиться, а вы говорите, что лишь мы были отличными христианами, это ещё не несчастье» (с. 89).

Значення семантики біблійної максими щодо «проізростання» зерна, кинутого в землю, більше того, переконаність П. Куліша в істинності цього

¹ Тут і далі цитуємо за виданням: Куліш П. Повне зібрання творів : В 4 т. Київ: Смолоскип, 2005. Т. 1. Листи 1841–1850. 648 с.

твердження, дозволяє йому зробити висновок: «Не забудьте, что наш украинец (простой), только до тех пор и христианин, пока все его обычаи и верования при нём. Вы говорите о нас, людях высшего полёта, а для массы такое превращение невозможно. Ей нужны деды, батьки, обычаи, чтоб быть твёрдыми в добродетелях<...> А вы равнодушно говорите, что потеря нашего языка и обычаев не будет для нас несчастьем!» (с. 89).

У жодному разі гарячу полеміку з М. Костомаровим не слід сприймати як вияв нездоланих світоглядних суперечностей або особистої неприязні двох невтомних вершителей слов'янської перспективи XIX ст. Уже через 11 днів, 8 липня цього ж 1846 р., в листі до Михайла Юзефовича П. Куліш напише: «Я очень рад, что Костомаров будет в числе Ваших университетских оракулов. По крайней мере, тепер Вы будете иметь в словесном отделении хоть одного профессора не ремесленника. Это душа благороднейшая, руководимая чистейшими побуждениями, и если только хотя несколько студентов уразумеют это и пойдут его дорогою, благо им будет! Можно ли ждать чистого энтузиазма к науке в студентах, когда их профессора не похожи нисколько на пророков? Личность профессора — великое дело!» (с. 91).

Віддамо належне П. Кулішеві. У розумінні складних взаємозалежностей, що формують і виявляють творчу натуру, П. Куліш не обмежується лінійністю оцінок світоглядних, ідеологічних та ін., а характеризує людину згармонізовано, комплексно, в усій поліфонії достоїнств, особливо, коли йдеться про її фахову перспективу і здатність творити суспільне добро.

Чи йдеться в такому випадку про вторинність, необов'язковість поцінування особистості з погляду її мовної ідентифікації? Очевидно, що ні. Еволюція світогляду П. Куліша спостерігається в розвитку україноцентричного складника, тобто українськості, виявленої як самодостатній духовний компонент слов'янського світу. Відтак 16 липня 1846 р. в листі до Осипа Бодяньського П. Куліш інформує свого адресата про відправлення йому продовження Літопису Самовидця та деяких інших рукописів, звертаючи увагу на створену самим автором історію Малоросії для дітей. Мотивація необхідності написання дитячої книжки проста і конкретна: «Я желал бы возбудить его *pro* и *contra*, чтобы, таким образом, окончательно решились некоторые вопросы, определяющие значение украинцев нравственной деятельности славянского мира» (с. 93).

Відтак постає світоглядна аргументація ролі українства у слов'янському світі. Проблема не тільки еволюції особистого світогляду П. Куліша, але передусім, як прозорливо зазначає цей невтомний трудівник «істини»: «Вступив в храм исторической правды, я чувствую в душе такое благовение, что совершенно забываю о своей личности <...> книжка моя может служить проблемою того великого труда, какой должен исполнить будущий историк Украины» (с. 93).

Справа майбутнього системного аналізу української історії вочевидь потребує зусиль, досвіду і знань фактології, що їх хоче і може визначити як перспективу П. Куліш, проте ще не втілити в життя. Зауважимо, все, що може, робить і аргументує в цей час П. Куліш — це передусім свідомо, вимоглива увага до мови власних публікацій. Глибоко осмислена позиція формулюється вже 1846 року, коли П. Куліш збирається (за рекомендацією Академії наук) за кордон вивчати слов'янські мови. Так, у листі до І. Срезневського із Санкт-Петербурга від 20 липня цього ж року П. Куліш, погоджуючись із можливими рішеннями І. Срезневського щодо публікації історичних

пісень, водночас виносить окремим (першим!) пунктом прохання: «Употребить правописание Максимовича, моей “Чёрной рады”, словаря пословиц, грамматики украинской и всего, что предложено издать. Второй том песен я также буду печатать по правописанию Максимовича» (с. 94).

Осмисленість позиції очевидна. Саме історико-етимологічна основа правопису М. Максимовича збігається зі світоглядом П. Куліша, його заглибленістю в історико-культурну проблематику українського народу, сферою фахових інтересів, які визначили духовні пріоритети цього періоду, а також вектор наукових зацікавлень.

Уже в хронологічно короткому часі світоглядної зрілості П. Куліша спостерігаємо і розширення спектра аргументів щодо мовної ідентифікації української людини. В аргументації зовсім юного П. Куліша (на яку ми вже покликалися) мовна ідентифікація — це усвідомлення українським інтелектуалом його належності до культурної історії народу, мови, необхідність виховувати дітей з оперттям на свій духовний спадок та одночасно в повазі до здобутків інших народів. У листі ж до Тараса Шевченка, писаному 25 липня 1846 р. (рівною мірою критичному, як і захопленому), щирість вислову П. Куліша не підлягає сумніву: «Вот Вам голос человека, от всей души желающего, чтоб Украина имела поэта, который бы всему свету сказал за неё своё могучее, гармоническое слово» (с. 98).

Інтелектуальна перспектива української мови в наведеній аргументації визначається П. Кулішем уже як конкурентний простір світової культури. Більше того, дописувач листа Т. Шевченкові вважає за необхідне взяти найдіяльнішу участь в ознайомленні західного читача з творчістю нашого Кобзаря: «Если же Вы согласитесь теперь исправить “Кобзаря” и “Гайдамаки”, то я бы желал во время моего пребывания за границею напечатать их для славянского мира с немецким переводом, со введением и комментариями на немецком языке: да славится украинское имя во всех языках!» (с. 98).

Аналогічно діє П. Куліш в іншій ситуації. Так, у листі до І. Срезневського також 1846 р., вже напередодні відрядження до Європи (яке так і не відбулося), П. Куліш поспішає повідомити адресату про польського поета Лада-Заблоцького, який у Тифлісі «переводит на французский язык наши украинские песни. Я доставил ему все материалы как для текста, так и для введения. Теперь нужно ему ещё иметь те думы, которые нигде не напечатаны» (с. 106–107). П. Куліш не тільки залучає І. Срезневського, О. Бодяньського та інших діячів культури до власної організаційної діяльності з допомоги перекладачеві, але й узгоджує їхні контакти, можливості, виявляючи гідну подиву компетенцію щодо ситуації з культурним спадком українців у тогочасній Росії.

Темпераментному П. Кулішеві мало перекладів окремих пісень. Потрібно максимум зусиль, максимум текстів, «что б Европа увидела в его книге полную картину нашей жизни <...> На это нужно смотреть как на дело, всем нам общее» (с. 107).

Ідентифікація особистості, ідентифікація мовна настільки захоплюють П. Куліша, що він уже не бачить жодних перепон для здійснення своїх життєвих постулатів: «Если бы у меня чёрт попросил что-нибудь для издания, я и ему дал бы охотно, если б только был убежден, что он не бросит моей рукописи в адский огонь<...>» (с. 108). Самозреченість дивовижна, варта подиву й поваги. Адже йдеться про Літопис Самовидця, інші літописи, оп-

рацьовані П. Кулішем, що, як і переклади українських пісень французькою, мають «укорінити» український народ в європейському культурному полі.

Персоналістична мовна ідентифікація трансформується у П. Куліша, як бачимо, у світоглядну домінанту європейського мислителя, який співвідносить культурні досягнення свого народу зі світовими естетичними словесними формами. Звернімо увагу і на єдність переконань автора листа з його практичною діяльністю: захоплений видавець, надзвичайно уважний рецензент, фаховий культуролог, нелукавий друг Т. Шевченка, який із переконання, з усвідомлення власної українськості готовий перекладати твори Кобзаря, видавати їх і коштами спонсорів, і власним коштом.

Еволюція мовної ідентичності у П. Куліша — процес постійного збагачення власного культурницького досвіду. Розвиток ідей і аргументів щодо місця української словесності у світі — це водночас і розуміння необхідності перекладів світової літератури для перспективи національної духовності, розвитку мови, розкриття її інтенцій досягнути простір цивілізаційних культурних досягнень. Мова як ретрансляція інших культур виявляється у множинних спектрах іномовних захоплень П. Куліша — перекладів «Одіссеї», Чарльза Діккенса, французьких, італійських, інших європейських авторів. Власне П. Кулішеві в новій літературній традиції належить чи не чільне місце розбудови функціонального потенціалу української літературної мови, одним з аспектів якої є запозичення іномовної лексики і фразеології, збагачення нею мовної свідомості українців, адаптація нового мовного матеріалу до особливостей традиційної словесної культури і мовної системи.

1848 року, з Тули, із заслання, у листі до М. Погодіна, з певним сарказмом і водночас розумінням невідворотності тимчасової зміни напрямку своєї діяльності від політичних питань до зображення прекрасного, П. Куліш ділиться наміром написати роман часів Самозванця Отреп'єва, початок якого пов'язується з Сіверською Україною. Ідеться про «скопище сподвижників Косолана, вместе с людьми опальных бояр, вместе с бессильными командами воевод и их чиновников, и жизнь приграничная, всегда отличная от жизни стран центральных, представляют довольно романтических концепций (люблю я это слово, да не могу перевести; оно у нас покамест ново, и вряд ли быть ему в чести)» (с. 214).

Заувага П. Куліша щодо нового для тогочасної української мови слова «концепція» невинна, як невинний і коментар щодо складності його перекладу та певної застороги прийняття культурницьким середовищем. П. Куліш, підкреслимо, розв'язує питання мовних інновацій повсякчас — і в перекладах, і у власній художній творчості. Цей досвід видатного українця, гадаємо, потребує окремого фахового аналізу. Більше того, у практиці філологічного опрацювання нових для української мови слів є очевидна україноцентрична позиція П. Куліша — збагатити рідну мову, комунікативно й естетично розширити її можливості, утвердити як рівну серед рівних. Власне такої ж позиції дотримувалися й видатні митці, що хронологічно йшли за П. Кулішем — і особливо Іван Франко, який і досі достатньо непоцінований як невтомний будівничий, творець й адаптатор нового для української літературної мови.

Чутливий до національного слова, П. Куліш, без перебільшень, — автор інноваційного типу. Творчий ідеал письменника, влитий у субстанцію мовної ідентичності як словесного alter ego натури, що трансформує, змінює сталу норму і загальноприйнятну оцінку, просто потребує інновацій. Характерним

з цього погляду є його аналіз перекладу Гомерівської «Одіссеї» В. Жуковським у листі до О. Бодянського з Тули 12 січня 1849 р. У ньому і захоплення елліністичною класикою («Гарно і Боже як то гарно вміє той старий дідусь Гомер старовину оповідати!»), й поціновування творчої праці В. Жуковського («Велике діло зробив, чи ще зробить Жуковський, перелицьовавши його речи по-свойому<...>»), й висловлення власної позиції щодо мови перекладу («Не сподобив мене Господь ізучити грецький язык, читав я “Одиссею” тільки по-французьки, та мині здається, що треба б якось простіш оттим Менелаям тощо розмовляти»). Відзначимо й характерний для особистості П. Куліша своєрідний висновок, що ним він часто завершує листування. У листі до О. Бодянського це пропозитивне резюме авторського епістолярію, чи просто звернення до українського інтелігента: «Тепер, пане Земляче, навчи ти мене своєї пісні: як тобі здається та «Одиссея»? Ти читаєш її по-грецьки, то тобі й патериця у руки: суд твій буде правий. А ми, люде прості, тебе письменного послухаємо» (с. 260).

Мовна ідентичність П. Куліша чи не найвиразніше виявилася й у пошуку ним правопису, згармонізованого з реальним духовним життям і розвитком народу. Уже згадувалося: збираючись у закордонне відрядження, П. Куліш звертався до І. Срезневського з проханням публікації текстів правописом М. Максимовича як найурівноваженішої щодо культурної історії системи графічного відбиття особливостей української мови.

Проте вже 2 листопада цього ж 1846 р. в листі до І. Срезневського П. Куліш різко змінює погляд на правопис. Безумовно, на позицію П. Куліша справили вплив авторитетні сучасники (О. Бодянський, М. Костомаров, І. Срезневський, А. Метлинський та ін.), які не підтримували правописних ідей М. Максимовича. Якщо зважити на світоглядні пріоритети П. Куліша, а також його редакторсько-видавничу діяльність і захоплення фольклором, стає зрозумілою важкість використання правопису М. Максимовича, його негнучкість, коли йдеться про живомовну стихію.

Відтак з'являється (послідовно в різних варіантах, з уточненнями, доповненнями) правопис, зорієнтований на фонетичну природу української мови, що залишається в історії українського мовознавства з іменем автора «кулішівка». Уже листи з Тули до О. Бодянського відбивають характерні риси названого правопису, і не тільки у графічних замінах *ы* на *и* чи способах передачі секундарного голосного *і*, що походив з *ѣ*, та інших новацій П. Куліша. У світоглядному конструюванні україноцентричності цей правопис дозволив увести в український культурний текст фонетичний статус слів і фразеологізмів. Останні ж, як відомо, рельєфно відтворюють мовну картину народної свідомості. Сам П. Куліш, схоже, захоплюється (і справедливо!) власними правописними інноваціями з орієнтацією на живе мовлення. Зокрема, у листі до О. Бодянського від 12 січня 1849 р. з Тули бачимо розсипи народно-поетичних звертань і висловів у різних формах: «Бувай же здоров, пане-брате», «Який-то жаль тому отцю-матері», «серденько», «голубонці» та ін. А ще — розкішні ілюстрації фольклорної фразеології («Не журись дуже, бо журбою поля не переїдеш», «Перемелеться, то й мука буде», «На все в Бога є ліки», «Як погляне, то наче шовковою хусткою смажний уста обітре» та ін.), яку автор подає у структурах синонімічної градації.

Зауважимо, що йдеться про епістолярій, а не художні тексти. І це ще більше переконує в усвідомлюваності П. Кулішем власної україноцентричності, активної позиції щодо утвердження статусу мови українського наро-

ду в колі європейських мов. Наголосимо, йдеться про мову живу, органічну, здатну до трансформації, розвитку, настільки потужну, щоб процеси абсорбції іншомовних запозичень не вплинули на її системно-структурну природу. В різних аспектах над майбутнім такої мови і працював П. Куліш, що й дозволяє говорити про його мовну ідентичність як домінанту світогляду.

ЛІТЕРАТУРА

- Бовсунівська Т. Концепція романтизму Дмитра Чижевського і канони радянського літературознавства. *Київські полоністичні студії*. 2019. Т. 35 С. 70–79.
- Вакуленко О. М. «Martin Heidegger»: війни правописні та реальні. *Слов'янознавство і нові парадигми та напрями соціогуманітарних досліджень : Матеріали Між-нар. наук. конф. (Київ, 24 трав. 2017 р.)*. Київ, 2017. С. 21–26.
- Гоголя М. П. Ідентичність сербів у прозі Драгослава Михаїльвича. *Слов'янознавство і нові парадигми та напрями соціогуманітарних досліджень : Матеріали Міжнар. наук. конф. (Київ, 24 трав. 2017 р.)*. Київ, 2017. С. 86–89.
- Чижевський Д. П. О. Куліш — український філософ серця. *Філософські твори : в 4 т.* Київ : Смолоскип, 2005. Т. 2. 263 с.
- Шевченко Л. І. Ремінісценції лінгвіста до теорії ідентифікації: епістолярій Пантелеймона Куліша. *Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика*. 2019. Вип. 38. С. 26–38.
- Шевченко Л. І. Ремінісценції лінгвіста до теорії ідентифікації: епістолярій Пантелеймона Куліша. *Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика*. 2019. Вип. 39. С. 8–20.
- Erikson E. H. Identity: Youth and Crises. New York : Norton, 1968. 336 p.
- Erikson E. H. Life history and the Historical Moment. New York: Norton, 1975. 283 p.
- Erikson E. H., Erikson J. M. The Life Cycle Completed (Extended version). New York : Norton, 1998. 144 p.
- Luckyj George S. N. Panteleimon Kulish: A. Sketch of his Life and Times. Boulder (Colo), 1983. 229 p.

REFERENCES

- Bovsunivska T. (2019). Kontseptsiiia romantyzmu Dmytra Chyzhevskoho i kanony radianskoho literaturoznavstva. *Kyivski polonistychni studii*, (35), 70–79. [In Ukrainian].
- Chyzhevskiy D. (2005). P. O. Kulish – ukrainnyi filosof sertsia. *Filosofski tvory : in 4 vols.* (Vol. 2). Kyiv: Smoloskyp. [In Ukrainian].
- Hohulia M. P. (2017). Identychnist serbiv u prozi Drahoslava Mykhailvycha. *Slovi-anoznavstvo i novi paradyhmy ta napriamy sotsiohumanitarnykh doslidzhen : Materialy Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii* (Kyiv, 2017 May 24). Kyiv, 86–89. [In Ukrainian].
- Erikson E. H. (1968). Identity: Youth and Crises. New York: Norton.
- Erikson E. H. (1975). Life history and the Historical Moment. New York : Norton.
- Erikson E. H. & Erikson J. M. (1987). The Life Cycle Completed. New York : Norton.
- Luckyj George S. N. (1983). Panteleimon Kulish: A. Sketch of his Life and Times. Boulder (Colo).
- Shevchenko L. I. (2019a). Reministsentsii linhvista do teorii identyfikatsii: epistoliiarii Panteleimona Kulisha. *Aktualni problemy ukrainskoi linhvistyky: teoriia i praktyka*, (38), 26–38. [In Ukrainian].
- Shevchenko L. I. (2019b). Reministsentsii linhvista do teorii identyfikatsii: epistoliiarii Panteleimona Kulisha. *Aktualni problemy ukrainskoi linhvistyky: teoriia i praktyka*, (39), 8–20. [In Ukrainian].

Vakulenko O. M. (2017). «Martin Heidegger»: viiny pravopysni ta realni. *Slovianoznavstvo i novi paradyhmy ta napriamy sotsiohumanitarnykh doslidzhen : Materialy Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii*. Kyiv, 21–26. [In Ukrainian].

SOURCES

Kulish P. (2005). Lysty 1841–1850. *Povne zibrannia tvoriv : In 4 vols.* (Vol. 1). Kyiv: Smoloskyp.

L. I. SHEVCHENKO

Institute of philology; Taras Shevchenko National University of Kyiv

Kyiv, Ukraine

E-mail: style_m_k@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0001-6290-2307>

LANGUAGE IDENTITY AS A DOMINANT OF THE OUTLOOK: PANTELEIMON KULISH. EPISTOLARY

In categories and concepts of modern linguistics the author investigates the problems of linguistic identity as dominant in Panteleimon Kulish's outlook. P. Kulish's epistolary and creative work are investigated in the categories of E. Erickson's theory, which has become an intellectual matrix for understanding the processes of a subject's development in certain psychosocial conditions and circumstances. The author states that E. Erickson's theory created the intellectual matrix of a person's development analysis in the system of psychosocial conditions and circumstances. The scholar studies E. Erickson's main postulate, namely the correlation of a personality with psychosocial identity. The research material is the epistolary of the Ukrainian writer, which represents the author's concept of national identity and its main feature, linguistic self-awareness. The actual material substantiates the thesis about evolution of P. Kulish's outlook, extension of intellectual intentions of the creative personality revealed in the development of linguistic identity issues. P. Kulish's evolution of worldview is considered as a sequence of the author's values transformations from dominant slavophile ideas to active defense of Ukrainian-centric position which determine the comparability between the mother tongue and world languages and their cultural heritage. In the concept of P. Kulish the existential perspective of Ukrainians is in cultural manifestations of the national word and literary texts. P. Kulish's argument, based on proving ethical, historical, psychological, vocation to the literary and the publisher's own experience, is analyzed in the article. The paper updates the ideas and personalities of cultural figures who, together with P. Kulish, defined Ukrainian identity in the middle of the 19th century.

Keywords: Panteleimon Kulish, national identity, linguistic identity, evolution of creative personality outlook, linguistic identity criteria, romantic outlook, writer's intellectual intentions.

Дата надходження до редакції — 12.11.2019

Дата затвердження редакцією — 03.12.2019

Ф. С. БАЦЕВИЧ

Львівський національний університет ім. І. Франка, м. Львів, Україна.

Електронна пошта: florij@in.lviv.ua

<https://orcid.org/0000-002-6141-8318>

ЛІНГВОНАРАТИВНІ АСПЕКТИ ІДЕНТИФІКАЦІЇ ОПОВІДНИХ ІНСТАНЦІЙ У ХУДОЖНЬОМУ ТЕКСТІ

У статті розглядаються проблеми лінгвістичної наратології, пов'язані з ідентифікацією осіб оповідачів у низці художніх текстів, зокрема повістях В. Набокова «Соглядатай» і М. Хвильового «Санаторійна зона», а також оповіданні І. Франка «Микитичів дуб». Виявляються причини складності ідентифікації нараторів цих творів і найважливіші комунікативно-мовні засоби кваліфікації їхніх оповідних інстанцій як таких, що «ковзають» між дієгезисом і недієгезисом зі змінами точок зору, фокусу емпатії і часу представлення текстової історії. Зокрема, у першому з названих творів наявна проблема дієгезису / недієгезису оповідача у текстовій історії; у другому — складна для ідентифікації міра виявленості та надійності наратора; в оповіданні І. Франка — так звана розщепленість оповідача, яка ускладнює ідентифікацію особи наратора. Спостереження над цими творами дозволили доповнити існуючі класифікації нараторів рубрикою «хиткий у дієгезисі / недієгезисі»; рубрику «надійний / ненадійний наратор» — позицією «цілісний / розчленований наратор». Лінгвальними виявами таких типів нараторів можуть бути засоби персонального дейксису, уживання категорії часу, зміна модусно-модальних чинників оповіді та деякі інші. У випадках складності ідентифікації наратора, викликаної «розмитістю» його особи стосовно міри виявлення в тексті, «сигналами» наявності справжнього оповідача можуть стати його «метакоментарі», деякі сюжетні прийоми, наприклад звернення до минулих подій, про які прямо не йдеться в творі, і т. ін. Крім цього, типологічно виправданою може видаватися рубрика «психологічний стан наратора», в якій можуть бути враховані аспекти: «наратор у нормальному стані» / «наратор у зміненому стані свідомості», оскільки, як відомо, деякі художні твори світової літератури були створені авторами, що перебували в змінених станах свідомості. У статті окреслюються перспективи лінгвонаратологічних досліджень художніх текстів в аспекті виявлення в них специфічних комунікативних смислів естетичного характеру.

Ключові слова: наратологія, лінгвонаратологія, наратор, дієгетичний наратор, недієгетичний наратор, розподілений наратор, фокус емпатії.

У межах сучасної наратології, яка синтезує напрацювання філософії, семіотики, літературознавства, фольклористики, психології, історії, когнітології, поетики, риторики та інших напрямів гуманітарного знання [Брокмейер Харре; Попова; Трубина; Тюпа; Шмид; Лехциер 2011; Лехциер 2013; Fisher] і небезпідставно претендує на роль нового парадигмального напрямку («нара-

тологічного повороту»), у гуманітаристиці [Брокмейер, Харре : 31; Трубина : 16–18; Manfred : 164] помітну роль відіграє лінгвістика наративу [Падучева; Ходоренко], або лінгвонаратологія [Савчук]. Остання шляхом звернення до лінгвальних чинників організації та функціонування дискурсів передбачає отримання дослідником глибинних аспектів змісту тексту твору [Андреева; Новікова; Сірук; Троцук 2004; Троцук 2006]. Існування цього напрямку досліджень ґрунтується на тому, що авторське втілення найважливіших наратологічних категорій, зокрема таких, як текстова фікціональність, глибини текстової фікціональності, типи оповідних інстанцій, точка зору, фокалізація, письмо, голос та ін., а на пізніших етапах дослідження — експлікація, інтерпретація, класифікація тощо комунікативних смислів, які стоять за ними, можливі лише з оперттям на засоби мовного коду [Падучева : 196]. Це, на перший погляд самоочевидне положення, не бралось до уваги вченими, яких вважають засновниками наратології, хоча й декларувалося ними та їхніми попередниками, зокрема представниками російської формальної школи в літературознавстві, а також М. М. Бахтіним. Саме лінгвонаратологія з її оперттям на мовні (семантичні, синтактичні, прагматичні, комунікативні) засоби втілення авторських інтенцій та художніх комунікативних смислів покликана опрацювати і систематизувати засоби, що лягли в основу висновків літературознавців, літературних критиків, філософів тексту та інших дослідників художніх творів.

Серед великої кількості лінгвонаратологічних проблем, що їх постулюють дослідники [Новікова; Савчук; Шмид], однією з найважливіших вважаємо проблему опрацювання лінгвальних критеріїв виявлення і типології оповідних інстанцій (нараторів) у художніх текстах різних літературних напрямів, стилів, типів письма (у розумінні Р. Барта) [Барт], які, своєю чергою, пов'язані з різними комунікативними ситуаціями «автор — читач».

У пропонованій статті використано можливості лінгвонаративного підходу до трьох досить складних випадків ідентифікації оповідних інстанцій (нараторів) у фікціональному тексті на матеріалі повістей В. Набокова «Соглядатай» (далі Наб.) і М. Хвильового «Санаторійна зона» (далі Хвил.), а також оповідання І. Франка «Микитичів дуб» (далі Фр.). У першому з названих творів наявна проблема дієгезису / недієгезису оповідача у текстовій історії; у другому — складна для ідентифікації міра виявленості та надійності наратора; в оповіданні І. Франка — так звана розщепленість оповідача, яка ускладнює ідентифікацію особи наратора. Аналізуючи ці проблеми, спиратимемося на класифікацію оповідних інстанцій у відомій праці В. Шміда «Наратологія». У ній типологія нараторів опрацьована з урахуванням тринадцяти критеріїв: 1. Спосіб зображення (експліцитний — імпліцитний); 2. Дієгетичність (дієгетичний — недієгетичний); 3. Ступінь обрамлення (первинний — вторинний — третинний); 4. Міра виявлення (сильно — слабо виявлений); 5. Особистісність (особистісний — безособистісний); 6. Антропоморфність (антропоморфний — неантропоморфний); 7. Гомогенність (єдиний — розщеплений); 8. Вираження оцінки (об'єктивний — суб'єктивний наратор); 9. Інформованість (всезнаючий — обмежений у знаннях); 10. Простір (всюдисущий — обмежений за місцеперебуванням); 11. Інтроспекція (той, що перебуває всередині — той, що перебуває зовні); 12. Професійність (професійний — непрофесійний); 13. Надійність (надійний — ненадійний) [Шмид : 80].

У повісті В. Набокова «Соглядатай» типологічна кваліфікація наратора викликає серйозні труднощі. Зокрема, В. Шмід зазначає, що ідентичність наратора у цьому творі «читаєч усвідомлює, якщо усвідомлює взагалі, не відразу» [Шмід : 86]. Ця повість побачила світ 1930 року в паризькому емігрантському виданні «Современные записки» і вважається найвідвертішим твором В. Набокова, «в якому зійшлися й виявилися провідні лінії його творчості — минулої та майбутньої» [Дарк : 445]. У цьому творі автор відпрацьовував прийом «гри оповідними інстанціями», який активно використовуватиметься в наступних його творах і стане одним із прийомів сучасного постмодерністського типу письма. Попри значну увагу дослідників до творчості В. Набокова його повість «Соглядатай» продовжує залишатися дещо осторонь літературознавчих і мовознавчих студій, що, на думку деяких дослідників, пояснюється більшою увагою до романів цього непересічного автора, який став класиком російської й американської літератур. Спробу наратологічного аналізу повісті здійснила О. Федотова [Федотова], прослідковуючи рух оповідних інстанцій у творі. Однак авторка не зачіпає питання щодо мовного втілення сигналів зміни нараторів, обмежуючись лише їхньою констатацією та взаємодією з образами «Інших» (у розумінні М. М. Бахтіна).

Незважаючи на те, що структурно повість складається з шести розділів, з позицій змін, точніше малопомітних зрушень, оповідачів (нараторів) її можна розчленувати на три нерівні частини: (1) оповідь дієгетичного наратора про низку текстових подій, що відбувалися до так званого самогубства героя; (2) оповідь недієгетичного наратора про нового учасника текстових подій — Смурова — і (3) «злиття» дієгетичного наратора з особою Смурова (найменший за обсягом фрагмент тексту в межах останнього розділу повісті).

До моменту «самогубства» і знайомства з сім'єю російських емігрантів оповідною інстанцією є типовий дієгетичний наратор — активний учасник текстових подій. Він веде оповідь від першої особи, часто своєю активною участю формує текстові події, оцінює, приймає рішення щодо них і самого себе і т. ін. Ось, наприклад, початок повісті:

«С этой дамой, с этой Матильдой, я познакомился в мою первую берлинскую осень. Мне только что нашли место гувернера, — в русской семье, еще не успевшей обнищать, еще жившей призраками своих петербургских привычек. Я детей никогда не воспитывал, совершенно не знал, о чем с детьми говорить, как держаться. Их было двое: мальчишки. Я чувствовал в их присутствии унижительное стеснение <...>» (Наб., 299).

Після невдалого (зі слів оповідача) пострілу з метою самогубства безіменний головний герой повісті (він же наратор) вважає себе фізично мертвам, хоча

«<...> после смерти земная мысль, освобожденная от тела, продолжает двигаться в кругу, где все по-прежнему связано, где все обладает сравнительным смыслом <...>» (Наб., 308).

Важливим моментом подальшого розвитку сюжету є те, що після цих подій оповідач «переконається» в тому, що «я был теперь по отношению к самому себе посторонним» (Наб. 310); це дозволяє йому з великим інтересом спостерігати за якимось Смуровим, що з'являється в текстовій історії як нова активна дійова особа. Тут дієгетичний наратор, фактично непомітно, у

деяких моментах оповіді набуває рис недієгетичного всезнаючого, спостережливого наратора, який за всім спостерігає й оцінює і в полі зору котрого перебувають стосунки Смурова з членами родини російських емігрантів. Ця «трансформація» викликана психологічним станом оповідача, який, як уже згадувалося, вважає себе фізично мертвим. Першим лінгвальним «сигналом» нецілісності наратора, його незрозумілого перебільшеного особистісного ставлення до Смурова, який оповідачеві «дуже подобається», стають засоби втілення оцінного судження:

«<...> растет образ молодого головореза, с железными нервами, бледного от прежних бессонных ночей в степных балках, на разрушенных снарядами станциях. *Казалось, все обстоит благополучно*» (Наб., 314).

З плину оповіді недієгетичного наратора незрозуміло, в очах кого «росте образ Смурова»? Кому належить виділена фраза, особливо дискурсивне слово *казалось*? Виникає враження, що в оповідь втручається попередній дієгетичний наратор.

У подальшому в другій частині оповіді (виділеній нами) переплетення «голосів» дієгетичного і недієгетичного нараторів стає досить регулярним. Найпомітніші комунікативно-мовні «сигнали» формування нецілісного, а отже, і ненадійного наратора — це:

1. Окремі засоби персонального дейксису, зокрема займенник першої особи «я» та його відмінкові форми («мене», «мені» та ін.), які немотивовано (для читача) виникають в оповіді недієгетичного наратора і належать, як виявиться після прочитання повісті, Смурову, який у цих фрагментах виступає об'єктом оповіді:

«Партнершей Вайнштока в этих играх была маленькая розово-рыжая дама с пухлыми ручками, крепко надушенная и всегда простуженная. Позже *я узнал*, что у них давным-давно связь <...>» (Наб., 316), «*У меня* вскоре возникло подозрение, что Вайншток, правда, очень осторожно, намекает на кого-то определенного» (Наб., 317), «*Я* глядел на Ваню, и вот, мне уже казалось, что источник найден <...>» (Наб., 318).

2. Мовленнєві акти з семантикою «ментального прозріння» стосовно істинного (дієгетичного) наратора в оповіді наратора недієгетичного:

«Смуров мучительно старался казаться веселым <...> *Так вот в чем дело* <...> Неужто и вправду у Смурова нет загадки и он просто мелкий враль, уж разоблаченный? *Так вот в чем дело* <...>» (Наб., 321).

3. Мовленнєві акти вираження «забування» дієгетичним наратором того факту, що саме він, а не Смуров є оповідною інстанцією:

«<...> я вспомнил, что через неделю, — Ванина свадьба, и вот тут-то я отяжелел, опять *забыл Смурова*, забыл, что нужно бесечно говорить, и, отвернувшись, стал смотреть вниз на улицу» (Наб., 339).

4. Ідентифікація іншими героями повісті особи Смурова не як об'єкта оповіді, а як істинного дієгетичного наратора:

«*Господин Смуров*», — сказал он [Кашмарин] громко, но неуверенно.

Я обернулся на звук своего имени <...>» (Наб., 343).

Однак чи не найважливішим і одночасно чи не найтоншим засобом орієнтації в тому, хто ж насправді в кожний конкретний момент розгортання текстової історії веде оповідь, слід визнати малопомітну зміну модусу й модальності самої оповіді. Так, у виділеній нами першій частині повісті дієгетичний наратор у межах провідного візуального модусу сприйняття світу використовує модальність раціональності. У другій частині вже домінує ментальний модус з провідною модальністю ірраціональності (віра в існування душі після фізичної смерті); візуальний модус відступає на другий план, оскільки Смуров сприймається й оцінюється не стільки «зовнішнім», скільки «внутрішнім» оком. У третій частині в межах оцінного ментального модусу домінує модальність ірраціональності, на яку накладаються тональнісні аспекти істерії та екзальтованості оповідача, що «ковзає» між дієгезисом і недієгезисом.

Спостереження над низкою художніх текстів зі складною ідентифікацією оповідних інстанцій дозволяє говорити про те, що ще одним важливим результатом виявлення й ідентифікації оповідних інстанцій у художніх текстах слід уважати можливість встановлення психологічних типів нараторів, аспектів їхнього акцентування та навіть серйозніших психічних відхилень. Подібні проблеми перебувають, так би мовити, у віданні психосемантики художніх творів, оскільки психотип наратора (не кажучи вже про героїв твору) впливає на тип письма, а відтак — на сприйняття читачем комунікативних смислів художнього твору. Що стосується наратора текстової історії повісті В. Набокова «Соглядатай», то він (особливо після «самогубства») виявляє риси акцентованої особистості нарцисистичного типу з домінуванням істеризму. Це стає особливо помітно як у його діях (передусім у невірнорозважених поведінці під час відвідин старої квартири, де він нібито здійснив «самогубство»), так і в міркуваннях і завершальних словах у кінці повісті, де герой кричить, що він щасливий незважаючи ні на що. Тут важливо наголосити, що в аналізованій повісті наявний також імпліцитний учасник текстової комунікації, до якого наратор уже відкрито апелює в заключних словах оповіді; саме на нього і була розрахована вся оповідь: це не лише всі учасники текстової історії; це «всі ви», «всі інші», у кінцевому підсумку — «весь світ» — і не менше:

«Я счастлив, я счастлив, как мне еще доказать, как мне крикнуть, что я счастлив, — так, чтобы вы все наконец поверили, жестокие, самодовольные <...>» (Наб., 345).

У координатах виявленості та надійності оповідача досить складною і суперечливою постає ідентифікація оповідних інстанцій у повісті М. Хвильового «Санаторійна зона». Про це, наприклад, пише відомий дослідник творчості М. Хвильового Ю. Безхутрий [Безхутрий]. Розгляньмо цю проблему з позицій лінгвонаративного аналізу «голосів» можливих оповідних інстанцій у текстовій історії повісті.

В аналізованому творі вісім разів трапляються фрагменти з так званого щоденника психічно хворої жінки, в якому наявні роздуми щодо сюжету повісті, його вдалого чи невдалого втілення, можливих варіантів повороту текстової історії; трапляються навіть діалоги з потенційним читачем на зразок

«Ви її [другу главу] можете не читати» (Хвил., 388); хвора ділиться складними соціальними та психологічними міркуваннями щодо своїх героїв і т. ін. Усе це за своїм змістовим наповненням відповідає жанру письменницького щоденника авторки саме цього тексту, який вона сама називає «Повість про санаторійну зону» (Хвил., 423, 480). У своїх авторських ментально-духовних пошуках хвора, що веде щоденник, постає як всезнаючий, особистісний, недієгетичний наратор. Однак в одному місці свого щоденника вона, розповідаючи про ставлення хворих до метранпажа Карно, додає: «Ми його бойкотуємо» (Хвил., 434), залучаючи себе до дієгезису текстових подій і «демаскуючи» себе як неявного дієгетичного наратора.

Ще одним на перший погляд важливим лінгвальним свідченням того, що наратором у творі є згадувана хвора, можна вважати ідентичність стилістичних прийомів у ліричних відступах-*описах* і зображенні діалогів героїв як у щоденнику, так і в текстовій оповіді. Перше стосується передусім провідного ліричного мотиву «суму осені» в щоденнику хворої й тексті повісті:

«<...> і стоїть той тихий осінній сум, що буває на самотньому ставку, коли не листя, а золотий дощ злітає з печальної білоногої берези, коли глибокою пустелею відходить голубе небо у невідомий дальній димок <...>» (Хвил., 379).

Цей мотив або дослівно, або з невеликими змінами повторюється тричі у щоденнику хворої (Хвил., 379, 388, 486) і двічі — у тексті самої повісті (Хвил., 381, 487); ним і закінчується повість. Спостерігаємо також спільність комунікативних прийомів побудови діалогів санаторних хворих у щоденнику і тих самих героїв — у повісті (наприклад, Хвил., 433–434). Сам стиль щоденникових записів, спільність уживаних тропів, фігур і навіть однотипність уживання росіянізмів, якими насичені всі тексти Хвильового, ніби засвідчують, що підкреслено недієгетичним наратором текстової оповіді є хвора, яка веде щоденник.

Разом з тим у тексті наявні сигнали того, що справжнім наратором не є згадувана хвора. Це насамперед «метакоментарі» до щоденника, які не належать хворій: «Із щоденника хворої» (Хвил., 379, 486), «знову писала хвора» (Хвил., 388), «<...> писала в своєму щоденникові хвора» (Хвил., 423, 436), «писала, між іншим, у своєму щоденникові хвора» (Хвил., 451). Зрозуміло, що подібні «метакоментарі» в аспекті вияву оповідних інстанцій стоять вище тверджень когось із можливих «претендентів» на провідну роль «істинного» наратора.

Однак чи не найважливіший сюжетний і лінгвальний сигнал того, що хвора, яка веде щоденник, лише виконує функцію оповідача, «включеного в оповідь іншого наратора» — фрагмент повісті, в якому головний герой — Анарх — нібито «випадково прочитав уривок із щоденника однієї хворої» (Хвил., 433), у якому йшлося про стосунки героїв твору й одночасно тих, хто лікується в санаторії. Сукупність згаданих мовних і сюжетних «сигналів» дозволяє кваліфікувати хвору, що веде щоденник, як вторинного, імпліцитного, дієгетичного, слабо виявленого особистісно, обмеженого в часі й просторі, ненадійного наратора, якого використовує інший оповідач для створення текстової історії повісті. Окремі ж сюжетні, «метатекстові» чинники, а також прямі лінгвальні «сигнали» свідчать про те, що істинним первинним наратором у повісті є безособистісний, недієгетичний, розподілений опові-

дач, що перебуває над текстовим дієгезисом, використовуючи особу хворої, що веде щоденник, для створення текстової історії. Такий наратор схожий на так званого абстрактного автора, існування категорії якого піддає сумніву В. Шмід [Шмід : 47–49].

Розглянуті «коливання» між недієгетичним і дієгетичним нараторами в проаналізованих творах В. Набокова і М. Хвильового, — свідомі (інтенційні) прийоми художнього викладу, скеровані на інтелектуальну «гру» з читачем. Разом з тим у межах фікціональної літератури трапляються неінтенційні, неігрові випадки художнього письма, які ускладнюють ідентифікацію текстових оповідних інстанцій. Серед низки причин виникнення подібних «коливань» можна виділити манеру авторської оповіді як перехідний етап у творчих пошуках письменника, становленні його художнього методу, формуванні неповторного стилю. У цьому аспекті розглянемо способи представлення особи наратора в оповіданні Івана Франка «Микитичів дуб», творі, в якому спостерігаються «різні типи художнього викладу» [Легкий : 140–141].

Перше враження від знайомства зі змістом оповідання таке: у розгортанні його текстової історії беруть участь дві оповідні інстанції: дорослий недієгетичний усезнаючий наратор, який згадує перебіг подій свого дитинства у підгірському селі, висловлює «метасудження» щодо минулих подій та оцінки філософського характеру, і дієгетичний наратор — хлопчик Івась, — який бере безпосередню участь у цих подіях, по-дитячому їх сприймає та оцінює. На користь саме такого сприйняття нараторів ніби свідчить низка лінгвальних семантико-прагматичних чинників: модус оповіді (у першому випадку це спомини й оцінки минулого дорослою людиною; у другому — безпосереднє зображення подій у модусі дитячої перцепції). Зокрема, дорослий усезнаючий наратор так розпочинає виклад текстової історії:

«Давно се було. Не тільки часи ті, але й спомини про них завмерли вже в душі. Часом тільки, мов блискавка крізь пільму, проблизнуть ті давні хвили і навіть невимовну тугу на серце» (Фр., 96).

Фрагмент завершення оповіді:

«Життєві хвили та вражіння швидко затерли в моїй пам'яті ті два дивні сумовиті лиця, понурі та нелюдяні постаті двох молодих людей скривджених долею і немов проклятих Богом» (Фр., 108).

У фрагментах оповідання, створених від імені дорослого оповідача, домінує категорія минулого часу: у дієслівних формах (*завмерли, затерли* та ін.), вживанні виразів, що відсилають до минулого (*давно се було, спомини, пам'ять* та ін.). Це форми типового, так званого оповідного минулого [Падучева : 189].

Безпосередній учасник подій у селі — хлопчик Івась — розповідає історію від першої особи, уживаючи займенники «я» і «ми», форми дієслів теперішнього часу, вирази, що засвідчують перебіг подій «тут і тепер»:

«“Еб-тех!” — кричить комендант — і всі встають. “Бігаць!” — комендерує далі, а сам пускається наперед <...>» (Фр., 97), «Ми сідаємо, віддыхаємо і ждемо Митра» (Фр., 97), «— Тихо! — відповідає холодно Митро» (с. 99), «— Адже мама чули, — відповів я <...>» (Фр. 106).

Однак глибший аналіз засвідчує той факт, що оповідна інстанція твору — так званий розподілений недієгетичний наратор-спостерігач, що змінює фокус емпатії викладу текстової історії, розповідаючи про «себе-іншого» як учасника дієгезису. Теперішній час дієслів *ми зайняті, не чуємо спеки, ми сідаємо* та ін., а також вирази, що підкреслюють перебіг подій у реальному часі, — це форми вияву так званого теперішнього наративу [Падучева : 205], який може вживатися з метою включення «себе-колишнього» в оповідь недієгетичного наратора. Інакше кажучи, перед нами не зміна типів нараторів, а лише динаміка фокусу емпатії: від «Я-дорослий, що згадує минуле» до «Я-учасник подій у минулому»; це зміна способу представлення подій єдиним недієгетичним наратором, який себе «розподіляє» у теперішньому й минулому часі. Це, за В. Шмідом, «недієгетичний розподілений (нецілісний) наратор» [Шмид : 96]. Подібна форма художнього викладу, вжита І. Франком, засвідчує, на думку М. Легкого, перехідний етап у творчості видатного українського митця слова; етап, для якого притаманні пошуки нових форм представлення текстових подій, скеровані «на завдання показу (show), а не розповіді (tell)» [Легкий : 148].

Отже, лінгвонаратологічний підхід до встановлення типів оповідних інстанцій, які складно ідентифікуються в художніх текстах, на наш погляд, дозволяє внести певні зміни в глибоко опрацьовану переважно на дихотомічних засадах типологію нараторів В. Шміда, запропонувати в деяких випадках трихотомічну класифікацію. Так, з урахуванням можливої динаміки оповідних інстанцій щодо участі / неучасті в дієгезисі дихотомію «дієгетичний / недієгетичний наратор» варто доповнити класифікаційною рубрикою «хиткий у дієгезисі / недієгезисі»; рубрику «надійний / ненадійний наратор» доповнити позицією «цілісний / розчленований наратор». Лінгвальними виявами такого типу наратора можуть бути засоби персонального дейксису; уживання категорії часу, зміна модусно-модальних чинників оповіді; наявність мовленнєвих актів, які складно ідентифікуються з особою конкретного оповідача; перебування наратора в зміненому стані свідомості, у якому можливе «розщеплення» особи оповідної інстанції. У випадках складності ідентифікації наратора, викликаній «розмитістю» його особи стосовно міри виявлення в тексті, що спостерігається, наприклад, у повісті М. Хвильового «Санаторійна зона», «сигналами» наявності справжнього оповідача можуть стати його «метакоментарі», деякі сюжетні прийоми і т. ін. Крім цього, типологічно виправданою, на наш погляд, може бути рубрика «психологічний стан наратора», в яку «вписуються» типи «наратор у нормальному стані» / «наратор у зміненому стані свідомості», оскільки, як відомо, деякі художні твори світової літератури були створені авторами, що перебували в змінених станах свідомості [Руднев 2000; Руднев 2010].

Лінгвонаративний аналіз, що синтезує в собі надбання низки гуманітарних наук, насамперед мовознавства і літературознавства, — перспективний сучасний підхід до вивчення художніх текстів, виявлення механізмів смислотворення і смислосприйняття у фікціональних дискурсах, передусім смислів естетичного характеру.

ЛІТЕРАТУРА

- Андреева К. А. Грамматика и поэтика нарратива в русском и английском языках : автореф. ... дис. д-ра филол. наук. Екатеринбург, 1998. 47 с.
- Барт Р. Нулевая степень письма. *Семиотика* / сост. Ю. С. Степанов. Москва : Радуга, 1983. С. 306–349.
- Безхутрий Ю. М. Хвильовий: проблеми інтерпретації. Харків : Фоліо, 2003. С. 124–126.
- Брокмейер Й., Харре Р. Нарратив: проблемы и обещания одной альтернативной парадигмы. *Вопр. философии*. 2000. №3. С. 29–42.
- Дарк О. Примечания. *Набоков В. Собрание сочинений : в 4 т.* Москва : Правда, 1990. Т.2. С. 445.
- Легкий М. З. Форми художнього викладу в малій прозі Івана Франка / *Львів. франкознав. серія*; відп. ред. Л. П. Бондар. Львів, 1999. Вип. 2. С. 140–141.
- Лехциер В.Л. Экстаз рассказа: о судьбах повествований до и после иконического поворота. URL: <http://www.cirkolimp-tv.ru/articles/117/ekstaz-rasskaza-osudbakh-povestvovaniy-do-i-posle-ikonicheskogo-povorota> 20.
- Лехциер В. Л. Нарративный поворот и актуальность нарративного разума. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/narrativnyy-povorot-i-aktualnost-narrativnogo-razuma/viewer>.
- Новікова Є. С. Теоретичні підвалини дослідження нарративу в сучасній лінгвістичній парадигмі. *Вісн. Харків. нац. ун-ту*. 2010. Вип. 928. С. 186–191.
- Падучева Е. В. Семантика нарратива. *Семантические исследования*. Москва : Языки рус. культуры, 1996. С. 193–418.
- Попова Е. А. Коммуникативные аспекты литературного нарратива : дис. ...д-ра филол. наук. Елец, 2002. 1023 с.
- Руднев В. Прочь от реальности. Исследования по философии текста. Москва : Аграф, 2000. 432 с.
- Руднев В. Винни Пух и философия обыденного языка. Москва : Гнозис, 2010. 286 с.
- Савчук Р. І. Теорія художнього нарративу в контексті когнітивно-семіотичної інтерпретації французького прозового тексту. *Science and Education a New Dimension Philology*. 2017. V (34). Iss. 124. Pp. 65–68.
- Сірук В. Г. Наративні структури в українській новелістиці 80–90-х років ХХ ст. (типологія та внутрішньотекстові моделі) : дис. ...канд. філол. наук. Луцьк, 2003. 204 с.
- Троцук І. В. Нарратив как междисциплинарный методологический конструкт в современных социальных науках. *Вестн. Рос. ун-та дружбы народов. Сер. «Социология»*. 2004. № 6–7. С. 41–53.
- Троцук І. В. Теория и практика нарративного анализа в социологии. Москва: Уникум-центр, 2006. 207 с.
- Трубина Е. Г. Нарратология: основы, проблемы, перспективы : Материалы к спецкурсу. Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2002. 103 [1] с.
- Тюпа В. И. Нарратология как аналитика повествовательного дискурса («Архирей» А. П. Чехова). Тверь : Твер. гос. ун-т, 2001. 58 с.
- Федотова Е.Р. «Соглядатай» В. Набокова: между «я» и «другим». *Rossica Petropolitana Juniors*. 2007. Вып. 1. С. 27–32.
- Ходоренко А. В. Общие вопросы нарративных исследований: лингвистический аспект. *Наук. вісн. Міжнар. гуманітар. ун-ту. Серія «Філологія»*. 2014. № 11 (2). С. 130–132.
- Шмид В. Нарратология. Изд. 2-е. Москва : Языки слав. культуры, 2008. 302 с.
- Fisher W. R. The Narrative Paradigm: An elaboration. *Communication Monographs*. 1985. Vol. 5. Pp. 347–367.

Manfred J. Narratology: a Guide to the theory of narrative. *Poems, Plays and Prose: A Guide to the Theory of Literary Genres*. Cologne, 2002. Part III. P. 164.

ДЖЕРЕЛА

- Наб. Набоков В. Соглядатай. Собрание сочинений : в 4 т. Москва : Правда, 1990. Т.2. С. 299–345.
- Хвил. Хвильовий М. Санаторійна зона. Твори : у2 т. Київ : Дніпро, 1991. Т.1. С. 379–487.
- Фр. Франко І. Микитичів дуб. Зібрання творів : у50 т. Київ : Наук. думка, 1978. Т.15. С. 96–109.

REFERENCES

- Andreeva K. A. (1998). Grammatika i poetika narrativa v russkom i anglijskom yazykah: *Extended abstract of the doctoral thesis*. Ekaterinburg. [In Russian].
- Bart R. (1983). Nulevaya stepen' pis'ma. *Semiotika*. Yu. S. Stepanov (ed.). Moskva: Raduga, 306–349. [In Russian].
- Bezkhutryi Yu. M. (2003). Khvylovyyi: problemy interpretatsii. Kharkiv: Folio, 124–126. [In Ukrainian].
- Brokmejer J., Harre R. (2000). Narrativ: problemy i obeshchaniya odnoj al'ternativnoj paradigmy. *Voprosy filosofii*, (3), 29–42. [In Russian].
- Dark O. (1990). Primechaniya (vol. 2). *Nabokov V. Sbranie sochinenij v chetyrekh tomah*. Moskva: Pravda, 445. [In Russian].
- Fedotova E. R. (2007). "Soglyadataj" V. Nabokova: mezhd "ya" i "drugim". *Rossica Petropolitana Juniors*, iss. 1, 27–32. [In Russian].
- Fisher W. R. (1985). The Narrative Paradigm: An elaboration. *Communication Monographs*, 5, 347–367.
- Hodorenko A. V. (2014). Obshchie voprosy narrativnykh issledovanij: lingvisticheskij aspekt. *Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. Seriya "Filolohiia"*, 11 (2), 130–132. [In Russian].
- Lehkyi M. Z. (1999). Formy khudozhnoho vykladu v malii prozi Ivana Franka. *Lviv. Frankoznavcha seriya*, (2), 140–141. [In Ukrainian].
- Lekhcier V. L. (2011). Ekstaz rasskaza: o sud'bah povestvovanij do i posle ikonicheskogo povorota. URL: <http://www.cirkolimp-tv.ru/articles/117/ekstaz-rasskaza-osudbakh-povestvovanii-do-i-posle-ikonicheskogo-povorota> 20 [In Russian].
- Lekhcier V. L. (2013). Narrativnyj povорот i aktual'nost' narrativnogo razuma. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/narrativnyy-povorot-i-aktualnost-narrativnogo-razuma/viewer> [In Russian].
- Manfred J. (2002). Narratology: a Guide to the theory of narrative. *Part III: Poems, Plays and Prose: A Guide to the Theory of Literary Genres*. Cologne.
- Novikova Ye. S. (2010). Teoretychni pidvalyny doslidzhennia naratyvu v suchasni linhvistychnii paradyhmi. *Visnyk Kharkivskoho Natsionalnoho Universytetu*, (928), 186–191. [In Ukrainian].
- Paducheva E. V. (1996). Semantika narrativa. *Semanticheskie issledovaniya*. Moskva: Yazyki russkoj kul'tury, 193–418. [In Russian].
- Popova E. A. (2002). Kommunikativnye aspekty literaturnogo narrativa. (Unpublished doctoral dissertation). Elec. [In Russian].
- Rudnev V. (2000) Proch' ot real'nosti. Issledovaniya po filosofii teksta. Moskva: Agraf. [In Russian].
- Rudnev V. (2010). Vinni Puh i filosofiya obydenного yazyka. Moskva: Gnozis. [In Russian].

- Savchuk R. I. (2017). Teoriia khudozhnoho naratyvu v konteksti kohnityvno-semiotychnoi interpretatsii frantsuzkoho prozovoho tekstu. *Science and Education a New Dimension Philology*, V (34), (124), 65–68. [In Ukrainian].
- Shmid V. (2008). Narratologiya (2-nd ed.). Moscow: Yazyki slavyanskoj kul'tury. [In Russian].
- Siruk V. H. (2003). Naratyvni struktury v ukrainskii novelistytsi 80–90-kh rokiv XX st. (typolohiia ta vnutrishniotekstovi modeli). *Unpublished PhD thesis*. Luts'k. [In Ukrainian].
- Trocuk I. V. (2004). Narrativ kak mezhdisciplinarnyj metodologicheskij konstrukt v sovremennyh social'nyh naukah. *Vestnik Rossijskogo universiteta druzhby narodov. Seriya "Sociologiya"*, (6–7), 41–53. [In Russian].
- Trocuk I. V. (2006). Teoriya i praktika narrativnogo analiza v sociologii. Moskva: Unikum-centr. [In Russian].
- Trubina E. G. (2002). Narratologiya: osnovy, problemy, perspektivy: Materialy k spekursu. Ekaterinburg: Izdatel'svo Ural'skogo. universiteta. [In Russian].
- Tyupa V. I. (2001). Narratologiya kak analitika povestvovatel'nogo diskursa ("Arhirej" A. P. Chekhova). Tver': Tverskoj gosudarstvennyj universitet. [In Russian].

SOURCES

- Fr. Franko I. (1978). Mykytychiv dub. Zibrannia tvoriv u p'iatdesiaty tomakh (vol. 15). Kyiv: Naukova dumka, 96–109. [In Ukrainian].
- Khvyl. Khvylovyi M. (1991). Sanatoriina zona. Tvory u dvokh tomakh (v. 1). Kyiv: Dnipro, 379–487. [In Ukrainian].
- Nab. Nabokov V. (1990). Soglyadataj. Sobranie sochinenij v chetyrekh tomah (vol. 2). Moscow : Pravda, 299–345. [In Russian].

F. S. BATSEVYCH

I. Franko National University of Lviv

Lviv, Ukraine

E-mail: florij@in.lviv.ua

<https://orcid.org/0000-002-6141-8318>

LINGUISTIC-NARRATIVE ASPECTS OF STORYTELLING INSTANCES IDENTIFICATION IN A LITERARY TEXT

The article analyses the problematic issues of linguistic narratology connected with the identification of storytellers' personalities in a number of literary texts, in particular, in the novels «Sogliadataj» by V. Nabokov and «Sanatorijna Zona» by M. Khvyliovyy as well as in the short story «Mykytychiv Dub» by I. Franko. The research reveals the reasons of complicated identification of narrators in these works and the most important linguistic-communicative means of qualifying their storytelling instances as the ones that «shift» from diegesis to non-diegesis and back after changes in the point of view, focus of empathy and time of the textual story presentation. The first of the mentioned stories, for example, exemplifies the problem of the storyteller's diegesis / non-diegesis in the texts; the second one has a problematic for the identification degree of the narrator's explication and reliability; I. Franko's short story presents the storyteller's splitting, which complicates the narrator's personality identification. The analysis of these works of literature allowed completing the existing narrators' classifications by the subgroup «unsteady in diegesis / non-diegesis»; the subgroup «reliable / unreliable narrator» — by the item «integrated / disintegrated narrator». These types of narrators are linguistically expressed by the means of personal deixis, the use of the category of tense, the change of modus-modal factors of the storytelling and some others. In cases of the complicated identification of the narrator, which is caused by his «blurred» personality, «metacomments», some plot devices, like past time reference to the actions that are not the

subject of the story, etc., serve as «signals» of the real storyteller's existence. Besides, the subgroup «the narrator's psychological state» may seem typologically grounded because it takes into account the following aspects: «normal state of the narrator» / «the changed state of the narrator's consciousness» as far as some works of world literature are known to have been created by authors suffering from the changed states of consciousness. The article outlines the perspectives of linguistic-narratological studies of literary texts in view of defining specific communicative senses in them.

Keywords: narratology, lingual narratology, narrator, diegetic narrator, non-diegetic narrator, shared narrator, focus of empathy.

Дата надходження до редакції — 02.01.2020

Дата затвердження редакцією — 09.01.2020

Сабадош І.

УКРАЇНСЬКІ НАЗВИ РОСЛИН: ІСТОРІЯ, ЕТИМОЛОГІЯ

Ужгород : Б. в., 2019. 1032 с.

Вихід друком нової книжки на «стару» тему — це завжди подія, варта уваги. Адже об'єкти дослідження, універсальні в часі, неминуче вимагають нових підходів, несподіваних ракурсів, а найбільше потребують усебічного їх охоплення. У ХХІ ст. при вивченні природничої лексики на перший план виходять етно- й антропоцентричні аспекти. Чи не найбільшою мірою це стосується рослинного назовництва. Тож не даремно видана 2019 р. праця «Українські назви рослин» починається цитатою з М. Рильського про те, що ботанічні найменування — ключ до пізнання естетики й навіть світогляду народу-носія.

Монографія «Українські назви рослин» має єдиного автора — ним є фахівець з діалектології та історії української мови, доктор філологічних наук, професор І. Сабадош. Проте читач одразу зауважить поліфонічність праці, намагання вченого фахово обґрунтувати й творчо розвинути ідеї найвидатніших лінгвославистів від ХІХ ст. до наших днів. За змістом і манерою подання фактів, ідей або положень книжка І. Сабадоша наслідує динамічну діяльність слов'янознавчого круглого столу, де кожен з учасників презентує свій лінгвофілософський мікрокосм. Водночас не викликає сумніву самотність дослідження, підтвердженням якої є бажання братися до найскладнішого — простежувати шлях розвитку як окремого фітономена, так і всього лексичного масиву, пов'язаного з рослинним світом.

Монографія І. Сабадоша — закономірне продовження його багаторічного доробку, присвяченого природничому лексикону української мови в синхронії й діахронії. Нова праця ґрунтується на великому масиві досліджень ботанічної лексики — від докторської дисертації 1986 р. і до монографій «Історія української ботанічної номенклатури (ХІХ — початок ХХ ст.)» (2014) та «Українська лексика в просторі й часі» (2015).

Книжка складається з передмови, шести розділів, висновків, резюме англійською мовою й переліку використаних джерел. Праця також містить і покажчики українських та латинських найменувань рослин в алфавітному порядку.

У передмові автор визначає засади й напрями дослідження української флоролексики, стисло розповідає про власний досвід попередніх історико-термінознавчих студій у цій галузі. Беззаперечну користь для читача має обґрунтування структури монографії, покликання на академічні визначники. Кожна ботанічна назва, що її аналізує І. Сабадош, супроводжується розлогою інформацією про неї в різних джерелах — ботанічних та лінгвістичних словниках, лікарських порадиниках, травниках тощо. У більшості статей, присвячених низці найменувань того самого фітооб'єкта, дотримано єдиного принципу викладення матеріалу — від зафіксованих у найстаріших документах до сучасних нормативних фітоназв.

Студії української флорономенклатури І. Сабадоша охоплюють кілька напрямів: 1) історію мови; етимологію; 2) діалектологію; 3) типологічні дослідження; 4) семантику й мотивологію; 5) термінознавство. Попри заявлене в передмові прагнення крізь призму ботанічного лексикону розглянути особливості української духовної та матеріальної культури лінгвоетнознавчий складник у праці представлений мінімально, адже основним предметом дослідження є іс-

торія й сучасний стан термінології та номенклатури. А втім, зі статті про фітономанна можна довідатися, з яких рослин у Київській Русі одержували манну крупу (с. 232) та яка трава з назвою *дріяква* в XVIII ст. використовувалася як протиотрута від укусу гадюки (с. 329).

Перший розділ — «Українські назви рослин як предмет наукового вивчення» (с. 10–24) зосереджено на висвітленні актуальних проблем семантичної реконструкції, принципів класифікування назв, важливості міждисциплінарних зв'язків у дослідженні фітонайменувань. Автор визначає словотворення як «найінтенсивніше джерело поповнення лексики» в різні періоди її розвитку (с. 11), обстоює доцільність вивчення фітоназв насамперед за тематичним принципом (с. 13), простежує ключові етапи появи та формування ботанічних термінів (с. 15).

І. Сабадош визначає джерельну базу дослідження — пам'ятки писемності давньоруської, староукраїнської та періоду XIX — поч. XX ст. Сам автор найважливішою вважає новітню добу, адже це — час активного становлення літературних норм сучасної української мови, що передбачає, зокрема, добір лексичних, словотвірних і фонетичних варіантів успадкованих та запозичених найменувань флори.

У другому розділі — «Праслов'янська спадщина в українській ботанічній номенклатурі» (с. 25–213) подано розгорнуту історико-етимологічну характеристику назв рослин, які І. Сабадош відносить до праслов'янської спадщини. Автор скрупульозно добирає та перевіряє факти, важливі для реконструкції флоронайменувань періоду праслов'янської мовної єдності, — а їх у процесі роботи над ботанічною лексикою виявилось понад 400 одиниць. «Ми постійно остерігалися небезпеки помилитися», — зізнається дослідник, наголошуючи на необхідності врахування, крім мовних фактів, також даних ботаніки, палео- та геоботаніки, історії, археології, етнографії і т. ін. у кожному конкретному випадку (с. 25). Так, учений доводить, що назва *бузок* ‘*Syringa vulgaris* L.’, хоч і використовується в усіх слов'янських мовах, праслов'янською за походженням не є, оскільки й сама рослина на територію проживання західних і східних слов'ян завезена пізніше, ніж про неї вперше згадано в південнослов'янських пам'ятках. Проте І. Сабадош, услід за своїми попередниками-славістами, реконструює форму **ъъзъ* для споконвічної на слов'янських теренах рослини — бузини, *Sambucus nigra* L. (с. 26).

Автор групує аналізований лексичний матеріал так: 1) назви дерев (дендроніми), 2) назви культивованих трав'янистих рослин, 3) «найменування дикорослих трав», — і це досить зручно. І. Сабадош дотримується загальноприйнятої ботанічної класифікації, подаючи досліджувану фітолексику за «Визначником рослин України» (1965), «Визначником рослин Українських Карпат» (1977), «Визначником вищих рослин України» (1987). Учений пильно стежить за чинністю міжнародної ботанічної термінології, за потреби замінюючи застарілі латинські назви сучасними.

У поле зору дослідника потрапили не лише питомі праслов'янські флороназви, а й давні запозичення на взір *дуня*, *гдуня*, *дуля* тощо ‘*Cydonia oblonga* Mill., айва звичайна’. Доводячи грецьке походження праслов'янського **kdul'a* < **kdun'a*, І. Сабадош принагідно обстоює й латинську генезу **dyn'a* ‘диня звичайна, *Melo sativus* Sag. ex M. Roem’ (с. 70–71), хоча є й версії щодо власне слов'янських витоків назви *диня*, про що автор не згадує.

Аналізу підлягають не лише самі фітолексеми, а й їхні різноманітні деривати, зокрема емоційно забарвлені. Так, поряд із загальновідомим і нейтральним *просо* автор наводить *просище*, *пріско*, *прісисько* та похідні *просовик*, *просяник*, — доводячи таким чином давність і самої назви, і позначуваної нею сільсько-господарської культури (с. 95). Він відтворює еволюцію семантики назв *жито* та *рож* у різних діалектах праслов'янської мови на прикладах із найстаріших писемних пам'яток (с. 98). Тлумачення архаїчного *ягли* вчений доповнює поясненням сталих виразів на взір *(на)варити йагли*, з якого читач сам може зроби-

ти висновки про місце та роль відповідної рослини в житті сучасних українців (с. 95).

Третій розділ — «Ботанічна лексика давньоруського (українськоруського) періоду (XI–XIII ст.)» (с. 214–247) насичений пізнавальною інформацією з історії медицини, сільського господарства, кулінарії, релігії тощо, отриману як безпосередньо з середньовічних текстів, так і опосередковано, під час ретельного аналізу відомих ученому археологічних знахідок. Для доведення своїх позицій автор добирає цікаві факти, іноді на межі фантастичних, як-от виявлення смородинових насіння при розкопках давньоруського міста (с. 220). З цього розділу читач має можливість дізнатися, як латинське *piper*, запозичене до східнослов'янського ботанічного лексикону, перетворилося на *перець* та який вигляд після слов'янізації мала ця назва в пам'ятках Давньої Русі (с. 220). Розлогим народознавчим коментарем супроводжується дослідження транспозиції найменування *сеукла* з листового буряка мангольда (*Beta esculenta* Gürke subs. *cicla* Moq.) на столовий буряк (с. 227).

Автор простежує семантичну еволюцію фітоназв від найдавніших фіксацій і донині. Деякі його тези — привід для дискусії: наприклад, про те, що «за даними більшості слов'янських мов, зокрема й болгарської, сербської, хорватської і словенської, праслов'янський номен **čьrnica* <...> більш звичайним був у значенні 'чорниця'» (с. 218), тобто, на думку вченого, південні слов'яни, вживаючи цю назву, мали на увазі рослину *Vaccinium myrtillus* L., а не шовковицю *Morus* L. При цьому І. Сабадош покликається насамперед на словник за редакцією Ф. Славського, тоді як у виданнях «Матеріали за болгарски ботаничен речник» за ред. Б. Ахтарова (1939), «Съкровищница на българската народна медицина» за ред. В. Каніскова (2015) та ін. подано різноманітні фонетичні варіанти **čьrnica* у значенні *Morus* L. 'шовковиця', які свідчать про поширеність у південних слов'ян номена *черниця* на позначення саме рослини роду *Morus*.

У четвертому розділі — «Формування української ботанічної номенклатури XIV–XVIII ст.» (с. 248–334) розглянуто зміни, що відбулися у структурі та значеннях фітоназв, успадкованих із праслов'янської мови, й оцінено частоту вживання відповідних найменувань у літературі XIV–XV та XVI–XVIII ст.

Дослідник підкреслює виняткову роль публікації фундаментальних праць К. Ліннея, Б. Жусьє та А. Жусьє для розвитку наукової латинської номенклатури (с. 249), подає жанрову класифікацію текстів, що містили флоролексику. Говорить І. Сабадош і про те, що студії ботанічної лексики цього періоду були для нього надзвичайно трудомісткими, оскільки власне староукраїнських писемних пам'яток виявилось замало й не завжди можна було з упевненістю сказати, що зафіксовані в них фітолексеми справді вживалися в тогочасній українській мові, а не були взяті з російських чи польських джерел (с. 253–255).

З цього розділу книжки читачі довідуються, коли саме відбулося переосмислення таких лексем, як *вино*, *виноград* та *виноградник*, і за ними закріпилися ті значення, які ми фіксуємо в сучасній українській літературній мові (с. 248). І. Сабадош докладно й цікаво пояснює, що означає *волоський* у назві *волоський горіх* (с. 260) і відколи в письмових джерелах почав з'являтися номен *порічка* (с. 265).

П'ятий розділ монографії — «Розвиток ботанічної лексики XIX — початку XX ст.» (с. 335–766) автор відкриває стислим екскурсом в історію вивчення флороназв, покликаючись на студії В. Німчука, В. Гумецької, В. Карпової, присвячені періодам XI–XIII та XIV–XVIII ст., і констатує, що розвиток цієї лексико-тематичної групи в досліджуваний період доволі довго залишався поза увагою істориків української мови (с. 335), тож актуальність праці не викликає жодних сумнівів.

У цьому розділі, як і в усій праці, найбільшим та найдокладнішим виявився підрозділ «Найменування дикорослих трав». Автор, зокрема, називає прізвища дослідників, які вперше вжили назви *барвінок*, *зірочник*, *очиток*, *перлівка*, *розторопша*, *щиріця* як наукові терміни.

Належну увагу приділено явищу деетимологізації: *богун* < *багун*, *пловх*—

ник < лоховник, королів цвіт < кораловий цвіт, мудрень < модрень, розмарія < розмарин, козодрист < скорозріст, ярник < арніка. Автор розповідає й про причини плутання фітонімів яглиця — дяглиця, якими позначаються різні рослини (с. 613). Несподіванкою для багатьох стане відкриття І. Сабадоша, що назви *клопогін, побідник, ластів'яче зілля, пухирник, мишавиця* скальковано з латинської або давньогрецької мови.

І. Сабадош демонструє обізнаність не лише в лінгвістиці, а й у біології. Так, назви *петрові батogi* та *батіжки святого Івана* для *Cichorium intybus* L. він пояснює тим, що ця рослина найяскравіше цвіте в першій половині липня, близько до свят Івана Хрестителя (Купала) та апостолів Петра й Павла. А найменування цієї самої рослини *серпівник* спонукає автора монографії шукати в цикорієві будь-яку частину, яка б нагадувала серп, і він цю частину успішно виявляє (с. 730). Дослідник розповідає й деякі маловідомі сучасному читачеві факти, пов'язані з культивуванням тютюну, які привели до появи назв *папуша, рубанка* та *потерть* (с. 438).

І. Сабадош здатен і побачити друкарську помилку в одному з рідковживаних фітонімів, порівнявши його зі схожою назвою іншої рослини — *диванна* замість правильного *дивинна* 'дивина ведмежа, *Verbascum thapsus* L.' (с. 731) або, знайшовши іншомовний відповідник, довести, що автори словника внесли до реєстру хибно записану назву — *терник* замість *терпник* 'цикорій дикий, *Cichorium intybus* L.' (с. 666).

Автор залучає до етимологічного аналізу не лише загальновідомі назви рослин, а й вузькодіалектні, як-от: *ябрядь, ракамбуль, ничка, чипіга, нетота, бесіж-ник, швірк, людерев, багатниця* та ін.

Доводячи свою думку, вчений покликається не лише на староукраїнські писемні пам'ятки й сучасні лінгвістичні та енциклопедичні словники, а й на білоруські, польські, чеські, словацькі, угорські джерела та бере до уваги давньогрецькі й латинські відповідники. Особливість підходу І. Сабадоша до розв'язання етимологічних проблем полягає в тому, що результат таких пошуків, давши неоднозначну відповідь, сприймається не як потрапляння мовознавчої думки в глухий кут, а як вихід на ширший, ніж це видавалося можливим, науково-дослідний простір.

Крім найменувань власне рослин, об'єктом дослідження в цій монографії є й мікологічна лексика, що не зовсім виправдано з погляду біологічної систематики, адже гриби до царства рослин не належать. Проте варто визнати, що мікономени були об'єктом мовознавчих досліджень не так часто, тому І. Сабадош цілком слушно привертає увагу до таких цікавих номенів, як *котюрубка, земляне серце, вовча табака, дикий сир, снітий* та ін. Крім цього, дослідник аналізує, поряд з мікономенами, й найменування «деяких інших нижчих рослин» — водоростей.

У шостому розділі — «Загальні питання термінології. Історія української наукової ботанічної номенклатури» (с. 767–885) автор ретельно вибудовує межу між терміном та номеном. Проаналізувавши погляди Г. Винокура, З. Комарової, О. Мойсєєва, В. Німчука, О. Реформатського, Е. Скороходька, М. Баскакова та ін., учений доходить висновку про співвіднесеність терміна з одним конкретним поняттям певної галузі та про його стилістичну нейтральність. Водночас І. Сабадош нагадує, що в науковій літературі попри величезну кількість дефініцій дотепер не вироблено єдиного визначення (с. 770). Труднощі виникають і при тлумаченні поняття номена. У кінці розділу остаточно стерто різницю між науковою термінологією й науковою номенклатурою, ботанічними термінами та номенклатурними найменуваннями. Така аморфність пояснюється численністю поглядів як природознавців, так і лінгвістів-термінознавців на те, які рівні в ієрархії «номенклатура — термінологія» посідає кожне з цих двох понять.

Наголошуючи, що назви рослин неоднорідні за сферою функціонування, І. Сабадош виокремлює діалектні та літературні найменування, а в межах останніх — наукові ботанічні номени. У заголовку до одного з підрозділів згадано й «народні назви» (с. 785), проте автор уникає використання цього поняття, у

зв'язку з чим нерозкритим залишається питання, як він сам співвідносить «народний», «літературний», «діалектний» та «загальноновживаний» — терміни, що вживаються в цьому розділі надалі. Дослідник, спираючись на свій багаторічний досвід, доволі впевнено прогнозує дальший розвиток української ботанічної лексики як її пуризації: «<...> цілком можливо, що в майбутньому будуть використовуватися діалектизми з метою зменшення дуже великої кількості транслітерованих латинських та інших запозичених номенів». Він наводить і промовисті приклади регіональних, карпатських найменувань рослин *Picea A. Dietr* та *Leontopodium alpinum* Cass., що ввійшли до академічних видань — визначників рослин України ще 1965 і 1977 рр. як наукові номени (с. 787).

Порушує І. Сабадош і актуальну для сучасної ботанічної термінології проблему дублетності та пропонує шляхи до її розв'язання, озвучені ще у працях В. Махека, Й. Пресла, А. Тошева, М. Левченка та ін. Утім, учений не наполягає на строгому відборі в тих випадках, коли два номени мають значну традицію вживання, як *aір* та *лепах* (с. 881–883).

Читачі мають змогу довідатися про вагомі для українського термінознавства постаті — Х. Августиновича, І. Верхратського, Ф. Вовка, В. Воляна, І. Гавришкевича, М. Новицького, О. Роговича, М. Срединського, О. Янати, Н. Янати та багатьох інших. Принагідно вчений аналізує їхній доробок і демонструє як випадки наступництва в унормуванні ботанічного словника, так і дискусії довкола вибору назв носіями різних говірок. І. Сабадош неупереджено знайомить загал з поглядами М. Левченка, П. Єфименка, М. Драгоманова, А. Кримського щодо теоретичних засад формування української національної ботанічної термінології. Не забуває він і дати уточнювальні коментарі про делікатне для нинішньої українистики поняття «русинський» (с. 809).

Автор докладно розповідає історію лексикографування ботанічних назв, урахувачи і внесок тих мовознавців, які укладали загальнономовні словники — Є. Желехівського, Б. Грінченка, М. Уманця та А. Спілки, О. Афанасьєва-Чужбинського та інших словників. Цей розділ містить інформацію про час появи в українській національній ботанічній термінології таких екзотичних назв, як *чайне дерево*, *ваніль*, *кокосова пальма*, *пальмове дерево* (с. 818). При цьому І. Сабадош простежує узгодження фітономенів з чинними правописами, ураховує зв'язок ботанічного лексикону з соціально-політичними змінами в Україні, національно-культурним відродженням, зросійщенням, коренізацією та її згортанням, упровадженням у радянському термінознавстві принципу мінімальних розбіжностей національної термінології з російською тощо. Він також періодизує іншомовні впливи на українську фітолексику — грецької, латини, польської, російської, німецької рослинної термінології.

Не оминаючи очевидних труднощів, з якими стикаються українська ботанічна термінологія й номенклатура протягом усього періоду їхнього становлення, учений характеризує процес розвитку цієї галузі загалом оптимістично: «Українська наукова номенклатура ботаніки <...>, ставши повнокровною підсистемою наукової термінології ботаніки, у своєму розвитку досягла такого рівня, що в основному задовольняє потреби сучасної науки», — зазначає автор у висновках (с. 889).

Отже, високий фаховий рівень фундаментального дослідження І. Сабадоша зможуть гідно оцінити й досвідчені лінгвісти — діалектологи, термінознавці, історики мови, — і ті, для кого монографія «Українські назви рослин» — це перше знайомство з багатогранною проблематикою номінації флори у слов'ян. Послугуючись інформацією, яку щедро постачає ця книжка, можна створювати безліч курсів та спецкурсів для студентів і аспірантів, доповнювати і врізноманітнювати змістовий складник українознавчих студій на будь-якому рівні мовної підготовки.

О. Малаш

Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, м. Київ, Україна
Електронна пошта: darmodej@ukr.net
<http://orcid.org/0000-0002-5726-5646>

O. Malash

O. O. Potebnia Institute of Linguistics of the National Academy of Sciences
of Ukraine, Kyiv, Ukraine
E-mail: darmodej@ukr.net
<http://orcid.org/0000-0002-5726-5646>

Sabadosh I.

UKRAINIAN PLANT NAMES: HISTORY, ETYMOLOGY

Uzhhorod: no publ., 2019. 1032 p.

Дата надходження до редакції — 14.01.2020

Дата затвердження редакцією — 16.01.2020

DOI 10.33190/0027-2833-310-2020-1-006

Халіман О.

ГРАМАТИКА ОЦІНКИ: МОРФОЛОГІЧНІ КАТЕГОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ : МОНОГРАФІЯ

Харків : Майдан, 2019. 458 с.

Прагматичний підхід до вивчення мови набуває дедалі більшого поширення в сучасному мовознавстві та репрезентує погляд на мову як на живу динамічну систему, що перебуває під дією різних лінгвальних та екстралінгвальних факторів і зазнає змін. Динамічність норм, модифікація засобів вираження думки, поліфункційність мовних знаків спричиняють появу інновацій, що є цікавим і водночас складним об'єктом лінгвістичних студій.

Однією з праць, яка демонструє новий підхід до опису граматики, є рецензована монографія О. Халіман. Актуальність цієї праці зумовлена недостатньою кількістю мовознавчих праць, присвячених вивченню прагматики граматичних категорій і зростаючим інтересом лінгвістів до проблем дослідження мовних явищ, зокрема граматичних категорій, крізь призму нових наукових метанаяв — прагма- та психолінгвістики, граматичної та ігрової стилістики, лінгвоаксіології, гендерології, комунікативної лінгвістики, теорії мовленнєвих жанрів, когнітології тощо.

О. Халіман глибоко осмислила та описала явище граматиалізації лінгвофілософської категорії оцінки, що передусім знаходить вираження в системі граматики та граматичної стилістики. Відштовхуючись від традицій канонічних академічних граматик, авторка зробила вдалу спробу розкрити прагматичний потенціал граматичних категорій, беручи до уваги ментальність українців, специфіку ситуації, у якій відбувається комунікація, стосунків між комунікантами тощо.

Зауважимо, що дослідниця не обмежується матеріалом художніх творів та епістолярної спадщини українських письменників к. XVIII — поч. XXI ст. й залучає до аналізу ресурси Інтернет-публіцистики, приклади із соціальної мережі Facebook, інтернет-форумів й усного розмовного мовлення. На широкому фактичному матеріалі, що репрезентує художній, публіцистичний і розмовний стилістичні різновиди української мови, О. Халіман описала механізми породження оцінки за допомогою граматичних засобів, показала транспозицію граматичних форм і шляхи метафоризації граматичної семантики.

Монографія складається з передмови, трьох розділів, післямови, списку використаної літератури, що налічує 550 джерел, та додатків. У передмові окреслено актуальність дослідження, його мету, схарактеризовано основні принципи відбору матеріалу.

Перший розділ «Граматика оцінки. Методологія дослідження та його термінологічний інструментарій: проекція на морфологічні ресурси мови» (с. 19–115) присвячений вивченню категорії оцінки як лінгвофілософської, комунікативно-прагматичної, логіко-лінгвістичної та універсальної категорії. Авторка висвітлює витoki та характеризує етапи становлення й розвитку граматики оцінки, наводить засади вивчення граматичних засобів вираження аксіологічних смислів (с. 30–52). Послідовно та логічно показано поліфункційність мовної оцінки, зокрема розкрито її гносеологічну, комунікативну, експресивну та кумулятивну функції.

У першому розділі також ґрунтовно описано історію становлення граматики оцінки, схарактеризовано складний діяхронічно-синхронічний процес породження оцінних значень на рівні граматики, визначено лінгвофілософське підґрунтя категорії оцінки, окреслено термінологічне поле та методологічні засади породження оцінних відтінків значення морфологічних засобів, а також сформульовано принципи, на яких ґрунтується граматика оцінки. Не заперечуючи здобутків попередників, О. Халіман не протиставляє граматику оцінки структурній граматиці, а наголошує на важливості поєднання системного та функційного підходів до її аналізу. Саме тому вона відмовляється від окреслення чітких меж між граматикою й лексикою, адже, на її думку, «лексичні й граматичні семи розділити, звісно, неможливо» (с. 121). Розкриваючи лінгвофілософське підґрунтя граматики оцінки, авторка пов'язує досліджувану категорію з такими поняттями, як персональність, узагальненість, темпоральність, простір, гендер, квантитативність, інтимізація, тональність, речовинність, означеність / неозначеність, якість, ступінь вияву ознаки тощо. Дослідниця простежує виразну взаємодію категорії оцінки з низкою мисленнєвих понять, які репрезентовані в мові системою лексико-граматичних класів іменника, некодифікованими формами ступенів порівняння прикметників, дієслівних видових і часових форм, та вважає оцінні судження наслідком мисленнєвої діяльності й взаємодії різних філософських категорій (с. 70). Поза увагою О. Халіман не залишається й таке явище, як лексико-граматичний плюралізм, що ґрунтується на створенні ефекту семантичної двозначності. Авторка переконливо показує, як форма у своєму категорійному значенні слугує реалізації певної функції у висловлюванні. Під час з'ясування особливостей грамемної транспозиції для вираження оцінки вона детально зупиняється на описі явища використання однієї граматичної форми в значенні іншої та акцентує увагу на збільшенні виражальних властивостей мовних одиниць у таких випадках, зокрема констатує зміни у виявленні номінативних та експресивних можливостей граматики. У поле дослідження потрапляє й граматична прецедентність, що забезпечується типовим уживанням граматичних

форм і в прямому, і в переносних значеннях. Свідоме / несвідоме використання мовцями граматичних одиниць з оцінним значенням дослідниця справедливо пов'язує з типом мовної особистості. Теоретична цінність параграфа «Граматична прецедентність як наслідок граматикалізованих оцінних значень» (с. 87–89), на наш погляд, була б усе ж вагомішою, якби авторка проілюструвала заявлені тези прикладами. Подаючи метамову наукового опису, дослідниця торкається питань формування термінологічного поля граматики оцінки та вводить поняття комунікативної лінгвістики, лінгвістики креативу, прагмалінгвістики, когнітивної лінгвістики, синтаксису і навіть літературознавства, яскраво репрезентуючи синкретизм у сучасній лінгвістиці. Зазначимо, що предметом рецензованого дослідження є морфологічні засоби вираження аксіологічних смислів в українському мовному просторі, при описі яких доречно було би більшою мірою використати вчення С. Карцевського про дуалізм мовного знака та поняття асиметрії. Також видається доцільним чіткіше окреслити відмінності між термінами «маніпулема» та «ігрема». Виникає питання, чи завжди ігрему можна розглядати як мовний засіб, що має маніпулятивний потенціал? Проте загалом авторці слід віддати належне, адже вона доповнила термінологічне поле граматики оцінки такими термінами, як, наприклад, «граматична ігрема (квазіігрема)», «лексико-граматичний оксиморон», «однина агресивна», «однина експресивно оцінна», «оцінна ігрема», «тональність пошанності / удаваної пошанності, самопошани, самоприниження, фамільярності, байдужості» тощо. Відзначимо, що до аналізу залучено й конструкції, які мають потенційно оцінні значення. До того ж О. Халіман бере до уваги частотність уживання тих чи тих граматичних форм у нетипових значеннях, використовуючи поняття сильної / слабкої оцінної позиції функціонування грамеми (с. 91–92), первинної / вторинної функції граматичної одиниці. Чимало уваги приділено опису морфологічних засобів моделювання тропів як репрезентантів оцінних значень. Незважаючи на те, що граматична структура характеризується стійкістю та сталістю системних зв'язків, меншою мірою зазнає впливу екстралінгвальних факторів, унаслідок чого дослідження шляхів і способів її метафоризації є доволі складним, авторка успішно долає ці проблеми й переконливо доводить, що у створенні художніх тропів беруть участь і лексичні, і граматичні засоби. Не залишилися поза увагою дослідниці й такі художні тропи, як гіпербола, літота, а також явища евфемізації та дисфемізації. Але чому тропи розглянуто під кутом зору аксіологічної прагмалінгвістики і граматики оцінки вибірково? Повністю виправданим вважаємо також обраний О. Халіман спосіб розкриття оцінного значення граем крізь призму їхньої репрезентативності в різних мовленнєвих жанрах. Дослідниця не тільки констатує та описує граматичні одиниці з оцінним значенням, але й намагається пояснити причини оцінності, якої набувають ці конструкції в мовленні, висвітлює їхні комунікативні функції, розкриває інтенції мовця, який вдається до їх використання у своєму мовленні. Не заперечуючи ролі лексики в моделюванні оцінних смислів, вона показує, як граматичні одиниці — репрезентанти різних граматичних категорій (роду, числа, ступеня порівняння, виду, часу, способу й т. ін.) — перетворюються на ігреми й слугують засобами вираження нетипових й оказіональних смислів. Наголосимо й на тому, що О. Халіман велику увагу приділяє опису феномену гри, що виявляється в мові за допомогою низки засобів, наявний в різних типах комунікативних ситуацій і репрезентований у різних типах дискурсу. Розглядаючи гумор як невід'ємний складник ментальності українців та їхньої комунікативної культури, вона фокусує увагу на особливос-

тях моделювання мовної гри саме за допомогою морфологічних засобів української мови.

Другий розділ монографії «Граматичні категорії іменних частин мови у фокусі граматики оцінки» (с. 116–236) присвячений розгляду граматичних категорій іменних частин мови крізь призму оцінності. Авторка з'ясовує роль категорії роду у вираженні оцінних значень, описує ситуації, у яких родові форми вживаються нетипово. Особливо цікавим, на нашу думку, є виокремлені в монографії тематичні групи антропонімів з оцінним значенням, які вживаються у складі синтаксичного фразеологізму «хтось (ім. чол. роду) у спідниці» і характеризуються невідповідністю родових форм статі позначуваних осіб. Докладно репрезентовано погляд на граматичну категорію числа, що ґрунтується на взаємозв'язку кількості та якості як передумові породження аксіологічних смислів. Оперуючи багатим теоретичним матеріалом, а також великою кількістю прикладів, дослідниця показує роль грами числа, в основі якої — багатозначність форм однини та множини, у моделюванні мовної гри. Розкриття оцінних значень форм пошанної множини описано з оперттям на праці попередників і з урахуванням здобутків етнолінгвістики з цієї проблематики. Однак у праці дещо поверхнево репрезентовано особливості функціонування в мовленні псевдопошанних форм *шановна, шановні*, а також псевдопестливих форм *дороженький, дороженька*, що вирізняються частотністю вживання. Авторка стверджує, що вживання тієї чи тієї займенникової форми в різних комунікативних ситуаціях перебуває в зоні так званого комунікативного ризику й може ставати підставою комунікативних девіацій. Щоправда, опису вживання займенника *Ви* як засобу дисгармонізації спілкування та збільшення дистанції між учасниками спілкування можна було приділити й більше уваги. Ідеться про контрастне вживання *Ви*-форм, особливо адресованих старшими та вищими за статусом особами істотно молодшим і нижчим за суспільною позицією комунікантам. Виявляючи риси спостережливого та вдумливого дослідника, О. Халіман показує відмінність між відмінковими парадигмами іменників — істот і неістот, розкриває прагматичний потенціал іменникової форми знахідного відмінка однини на позначення неістот. Привертають увагу й роздуми про вживання некодифікованої іменникової кличної форми — «нового кличного відмінка». Під час з'ясування особливостей репрезентації оцінних значень граматичною категорією відмінка дослідниця доходить висновку, що іменнику властива семантична спеціалізація, яка обмежує маніпуляцію відмінковими формами. Незважаючи на це, їй вдається виокремити способи моделювання граматичних ігор — відмінкових форм крізь призму морфологічної оцінки. Запропоновано й роздуми про інтенції мовців, які використовують щодо іншомовних слів українські відмінкові парадигми. Без перебільшення можна сказати, що своєю працею О. Халіман зробила чималий внесок й у теорію креативної граматики, оскільки показала особливості української мови в ситуаціях моделювання мовної гри, розкрила прагматичний потенціал оказіональних утворень, з'ясувала роль ненормативних утворень у формуванні нових значень. Розмірковуючи про мовні аномалії, авторка зауважує, що подекуди межа між нормою й ненормативним утворенням може бути ледь відчутною, і вирізняє серед порушень мовних норм зумисні та незумисні, показуючи, як це позначається на їхній комунікативній функції та прагматичному ефекті. Вичерпно та всебічно описано випадки вживання ненормативних граматичних форм як засобів вираження оцінного значення.

У третьому розділі «Дієслівні граматичні категорії у фокусі граматики оцінки» (с. 237–367) показано роль дієслова та його граматичних форм у формуванні

оцінних значень. Протиставляючи видові дієслівні форми, авторка робить спробу визначення їхніх функцій та розкриття прагматичного потенціалу у вираженні оцінних значень. Проте зауважимо, що в наведених прикладах оцінне значення не завжди очевидне й інколи вимагає більш докладних тлумачень і авторських міркувань. Наприклад, відповідь на запитання *Прочитав?* — *Читав* не завжди можна трактувати як вияв негативної оцінки своєї діяльності: така конструкція може маркувати бажання мовця підкреслити прагнення зробити необхідну дію, позитивно позиціонувати себе, показати свою мовленнєву компетентність, намір неформалізувати комунікативну ситуацію та покращити стосунки зі співрозмовником тощо. З'ясовуючи комунікативно-прагматичні особливості використання дієслівних видових форм наказового способу, О. Халіман намагається виокремити наміри мовця, але такі інтенції, як бажання привернути увагу до себе, вишиститися над комунікативним партнером, репрезентувати себе як дотепного та розумного співрозмовника залишаються поза межами аналізу. Дослідниця показала, як уживання часових форм слугує створенню оцінного значення й описала механізм виникнення оцінки шляхом навмисного вживання форми одного часу замість іншого і дійшла висновку, що саме навмисні порушення при дієвідмінюванні породжують ігрові та відзначаються великим прагматичним потенціалом. Висвітлюючи аксіологічне значення граматичної категорії способу, авторка показує, що дієслівні форми способу крім своєї первинної категорійної функції у певних контекстах можуть виконувати інші функції — способові й часові. Особливо прикметно, що О. Халіман бере до уваги порядок слів в аналізованих синтаксичних сполуках і демонструє його семантичну значущість. Чимало місця в праці відведено розкриттю прагматичного потенціалу безособової форми дієслова. Мовленнєва конструкція на зразок *Дисертація пишеться*, як видається, маркує не тільки негативну оцінку, але й передає інформацію про те, що процес відбувається повільно — не так, як хотілося б мовцю. А безособова форма на *-ся* слугує зняттям відповідальності із себе: мовець не керує процесом, а тому не відповідає за незадовільні результати роботи. Спостерігаючи за функціонуванням у мовленні таких синтаксичних фразеологізмів, як *А він — кричати!* та *Сидіти!*, дослідниця помітила, що значення тієї чи тієї синтаксичної конструкції залежить від екстралінгвальних факторів і часто зумовлюється ситуацією, у якій відбувається спілкування. Доведено, що непряме вживання інфінітива не завжди приводить до виникнення оцінних значень, адже прагматично виразні форми лише іноді стають аксіологічно виразними. Заслуговує схвалення й факт урахування під час аналізу оцінних моделей стосунків між комунікантами, а також спроба описати інтенції мовця під час аналізу різних типів фразеологізованих сполук, які відзначаються яскравим оцінним значенням. Зауважимо, що в трактуванні значень не всіх граем можна однозначно погодитися з авторкою. Наприклад, деякі сумніви викликає інтерпретація моделі *А прибрати?*, яку дослідниця кваліфікує як невічливу. На нашу думку, така конструкція є «ввічливою» порівняно з докором, наказом чи категоричним проханням. До того ж згадану фразеологізовану сполуку мовець може використовувати як жарт — для гармонізації та інтимізації спілкування, виходу з напруженої ситуації, а також у ситуаціях флірту — коли йдеться про міжгендерну інтеракцію, наприклад: *А дати цюмчик?*, *А подякувати татові?* (з усного мовлення). Проте однозначно погоджуємося з авторкою, що значення граматичних одиниць істотно залежить і від характеру дії, до якої стимулює свого комунікативного партнера мовець, і від її сприйняття ним.

Не применшуючи теоретичного значення праці та її ґрунтовності, відзначимо, що монографію можна було б доповнити результатами дослідження прагматичного ефекту граматичних ігор, зокрема реакцій адресата на них, а також розглядом каузального вживання граматичних категорій з позиції гармонізації / дисгармонізації формальної та неформальної комунікації з урахуванням екстралінгвальних факторів спілкування.

Однією з істотних переваг рецензованої наукової студії є те, що О. Халіман дає не тільки вичерпну інформацію про механізм утворення оцінних значень граматичних форм, але й подає аналітичну розвідку з історії дослідження цього явища, вступає в дискусії з представниками різних лінгвістичних шкіл й обстоює власний погляд на трактування мовного явища. У монографії ефективно застосовано порівняльний метод, що дав змогу простежити граматичну своєрідність української мови у вираженні оцінних значень у зіставленні з іншими мовами, зокрема російською, а також показати особливості комунікативного етикету носіїв української мови та ментальності українців загалом.

Монографія О. Халіман відзначається чіткою структурованістю та логічністю, а також великою кількістю яскравих прикладів, узятих з різножанрових текстів — репрезентантів різних типів дискурсу, що демонструють досліджувану категорію оцінки та підтверджують заявлені в праці теоретичні положення.

Умотивованими, на нашу думку, постають висновки до розділів й узагальнення, подані в післямові до монографії, що висвітлюють результати здійсненого дослідження відповідно до зазначеної в передмові мети та чітко узагальнюють авторську позицію. Позитивним є наявність додатків, що полегшують сприйняття статистичної інформації, а також акумулюють дані щодо частотності функціонування тих чи тих оцінних граматичних ігор.

Загалом можна стверджувати, що О. Халіман зробила успішну спробу розкрити частиномовний потенціал мовних засобів, показавши, як граматична форма у своєму категорійному значенні слугує реалізації певної функції у висловлюванні.

Рецензована монографія, що репрезентує «морфологію оцінки», є вагомим внеском у теорію української аксіології, граматики та прагмалінгвістики й відкриває широкі перспективи для дослідження граматичних категорій оцінки з позицій гендерології, а також крізь призму міжкультурної комунікації та національно-мовної картини світу.

І. Ю. Шкіцька,

Тернопільський національний економічний університет,

м. Тернопіль, Україна

Електронна пошта: i.shkitska@gmail.com

<http://orcid.org/0000-0002-0252-8111>

I. Yu. Shkitska,

Ternopil national economic university,

Ternopil, Ukraine

E-mail: i.shkitska@gmail.com

<http://orcid.org/0000-0002-0252-8111>

Khaliman O.

**THE GRAMMAR OF EVALUATION: MORPHOLOGICAL CATEGORIES
IN THE UKRAINIAN LANGUAGE : MONOGRAPH**

Kharkiv : Maidan, 2019. 458 p.

Дата надходження до редакції — 11.02.2020

Дата затвердження редакцією — 13.02.2020

Віталій Вікторович Жайворонок
(7.XI.1941–12.VIII.2019)

12 серпня 2019 року від нас пішов Віталій Вікторович Жайворонок, відомий український мовознавець, педагог, доктор філологічних наук, професор, невтомний працівник на ниві науки, добра, чуйна, прекрасна людина.

В. В. Жайворонок народився 7 листопада 1941 р. в селі Денисівка Оржицького району Полтавської області в селянській родині. Закінчивши 1957 р. Денисівську середню школу із золотою медаллю, юнак вступає до Київського державного педагогічного інституту ім. О. М. Горького (тепер це Національний педагогічний університет ім. М. Драгоманова), де здобуває фах учителя української мови та літератури. Після закінчення 1963 р. педінституту В. В. Жайворонок протягом кількох років працював у школах Криму, Ленінграда (за місцем проживання дружини), де він викладав українську та російську мову і літературу. Потім він повертається до Києва, вступає до аспірантури рідного педагогічного інституту за спеціальністю «українська мова», де навчається під керівництвом відомого мовознавця та педагога Андрія Петровича Медушевського. Закінчивши 1969 р. аспірантуру, він успішно захистив кандидатську дисертацію з питань синтаксису української мови. 1990 року він захистив докторську дисертацію з перекладознавства (за спеціальностями «українська мова» і «російська мова»).

Із 1969 року В. В. Жайворонок починає працювати у відділі лексикології та лексикографії Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР. З цим науково-дослідним інститутом Академії наук та зі створеним у жовтні 1991 р. також у системі Академії наук Інститутом української мови пов'язані основні віхи творчої біографії Віталія Вікторовича та основні його наукові здобутки.

В. В. Жайворонок став одним з провідних лексикографів України — автором і співавтором, редактором і співредактором, керівником авторських колективів низки знакових словникарських проєктів. Він брав активну участь у створенні фундаментального тлумачного «Словника української мови» в 11-ти томах (1970–1980 рр.): його перу належить близько 10 друк. арк. матеріалів на літеру П у VII томі та 17 друк. арк. на літери П, Р у VIII томі. Заслужену популярність серед користувачів здобув

однотомний «Російсько-український словник» (Київ, 2003 р.), створений за творчим задумом і під безпосереднім керівництвом В. В. Жайворонка, який розробив наукову концепцію словника і здійснив його відповідальне редагування. Пізніше, готуючи один з варіантів проспекту-інструкції нового видання «Російсько-українського словника» в 4-х томах, яке було здійснене в 2011–2014 рр., він зазначить, що на новому часовому зрізі якісний перекладний словник має відповідати рівневі розвитку мовознавчої науки і лексикографічної практики, а насамперед — якомога повніше відбивати стан розвитку двох лексичних систем — мови оригіналу і мови перекладу. При цьому важливо витримати курс не на штучне зближення двох мов з переважанням впливу однієї на іншу, а на рівноправне їхнє функціонування.

Почесне місце в науковому доробку В. В. Жайворонка посідає однотомний тлумачний «Словник української мови» (К., 2012 р.), який подає достатньо повну й різноаспектну характеристику українського слова — його написання, вимову, походження (для запозичених слів), словотворення, словозміну, семантичну структуру, стилістику, сполучуваність. Як відповідальний редактор та автор оновленої концепції Словника, Віталій Вікторович подбав також про значне розширення кола лексики й фразеології, пов'язаної з традиційним народним життям і дозвіллям — святами, обрядами, побутом, звичаями. Задля увиразнення символічного змісту таких мовних одиниць до ілюстративної частини Словника залучено багатий фольклорний матеріал. Об'єктом пильної уваги редактора був не лише осучаснений усебічний опис значень слів у Словнику, а й послідовно витлумачені стійкі сполучення слів і фразеологізми, що дало можливість розкрити надзвичайно багаті експресивні та образні можливості українського лексикону.

В. В. Жайворонко був також автором орфографічного словника-довідника «Велика чи мала літера?» (Київ, 2004 р.), співавтором і співредактором «Словника скорочень в українській мові» (Київ, 1988 р.), членом редколегії чинного й до сьогодні «Орфографічного словника української мови» (Київ, 2009 р.), одним із заступників головного редактора «Словника української мови» у 20-ти томах, перші десять томів якого вже побачили світ.

Широку панораму розвитку лексикографічної справи в Україні В. В. Жайворонко подав у нарисі «Лексикологія та лексикографія» в ювілейному виданні «Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні (1930–2005) : Матеріали до історії» (Київ, 2005).

В. В. Жайворонко розширив на сучасному етапі розвитку вітчизняного мовознавства розгортання етнолінгвістичних студій, зосередивши увагу навколо особливостей відбиття ментальності, історії, побуту і звичаїв українського народу в його мові. Такі дослідження з етнолінгвістики, як монографія «Українська етнолінгвістика : Нариси» (Київ, 2007 р.), словники «Знаки української етнокультури» (Київ, 2006 р.), «Антологія знаків української етнокультури» (Київ, 2018 р.), а також шкільні підручники з українознавства, співавтором яких він був, заслужено здобули велику популярність.

Віталій Вікторович Жайворонко зробив значний, вагомий внесок в українське мовознавство, створивши ґрунтовні, новаторські праці, які ввійшли до золотого фонду лінгвоукраїністики, передавши знання молодшим колегам і виховавши своїх наступників. Наша пам'ять про нього і глибока вдячність не матимуть часових меж.

Дата надходження до редакції — 20.08.2019

Дата затвердження редакцією — 22.08.2019

Нові правила оформлення публікацій у журналі «Мовознавство»

Редакційна колегія оцінює актуальність запропонованої праці, її наукову новизну, зміст викладу основних засад дослідження, висновків та узагальнень. Матеріали проходять перевірку на плагіат та самоплагіат.

Редколегія залишає за собою право відхилити поданий матеріал або повернути на доопрацювання.

Текст **статті** слід подавати в електронній версії (у розширеннях .rtf і .pdf) і роздрукований на папері А4 (210 x 297 мм). Назва файлу має містити назву жанру та прізвище принаймні одного з авторів: Voloskovets_stattya, Voloskovets_khronika тощо.

В окремому документі (заявці) автори подають інформацію про себе: прізвище, ім'я, по батькові, місце роботи, учене звання, науковий ступінь — українською й англійською мовами, а також електронну пошту та контактні телефони. Назва файлу має містити прізвище одного з авторів: Malash_zayavka.

Не вичитані автором тексти (з фактичними або технічними помилками) до розгляду не приймаються.

Технічні правила оформлення статті

Загальні вимоги

1. Обсяг — до 40 тис. друкованих знаків (з проміжками між словами).
2. Шрифт — Times New Roman, кегль 14, через півтора інтервала. Якщо використано інший шрифт, **необхідно подати його окремим файлом.**

Структура статті

1. Заголовок статті та інформація про авторів

— Перший рядок: ліворуч, жирним шрифтом — класифікаційний індекс УДК (за бажанням автора).

— Через рядок: жирним шрифтом, 14 кегль — ініціали та прізвище автора, звичайним шрифтом, 12 кегль — місце роботи (назва навчального закладу або установи без скорочень), назва міста, країни, електронна пошта, ORCID.

— Через рядок: по центру, ВЕЛИКИМИ літерами, жирним шрифтом — назва статті.

Приклад:

В. Г. Складенко,

Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, м. Київ, Україна

Електронна пошта: Skljarenko@nas.gov.ua

<http://orcid.org/0000-0002-0252-8131>

СЛОВОВІРНА РЕКОНСТРУКЦІЯ ПРАСЛОВ'ЯНСЬКОЇ ЛЕКСИКИ (БЕЗСУФІКСНИХ ДІЄСЛІВ)

2. Анотації та ключові слова

Анотація українською мовою подається прямим шрифтом, 12 кеглем через рядок після інформації про авторів. Обсяг анотації — **не менше ніж 1800 знаків**. У наступному рядку потрібно подати ключові слова (5–7 одиниць).

У кінці статті, після переліку літератури й REFERENCES, подаються англійською мовою:

— прямим шрифтом — анотація обсягом **не менше ніж 1800 знаків** і ключові слова (5–7 одиниць). Ключові слова англійською мовою повинні бути максимально точним перекладом українськомовних та відтворюватися в тій самій послідовності. Кількість ключових слів у переліку має бути однаковою в українськомовній та англійськомовній анотаціях (якщо граматичні особливості мови не потребують іншого).

— ліворуч, жирним шрифтом — назва статті;

— ліворуч — ім'я і прізвище (жирним шрифтом, за встановленими правилами транслітерації або за закордонним паспортом), науковий ступінь, учене звання, посада; у наступному рядку — місце роботи (назва навчального закладу або установи без скорочень), назва міста, електронна пошта, ORCID.

Приклад:

THE DERIVATIONAL RECONSTRUCTION OF COMMON SLAVIC LEXIS (SUFFIXLESS VERBS)

(текст анотації англійською мовою)

V. H. Skliarenko,

3. Власне текст статті, що містить вступ (поставлення проблеми, аналіз попередніх досліджень, дотичних до цієї праці), виклад основного матеріалу, результати й висновки.

Текст статті подавати **через інтервал після українськомовної анотації**.

4. Після тексту статті — з інтервалами в один рядок між рубриками та їхніми назвами:

- УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ (у разі потреби);
- ДЖЕРЕЛА (у разі потреби);
- ЛІТЕРАТУРА;
- REFERENCES (список літератури для міжнародних баз даних).

Якщо стаття написана англійською мовою, слід дотримуватися такої структури: 1) назва; 2) інформація про автора; 3) анотація англійською мовою; 4) текст; 5) REFERENCES і (за потреби) SOURCES; 6) анотація та інформація про автора українською мовою.

Структура рецензії

1. Заголовок: прізвище та ініціали автора, назва праці, жанр, місце, назва видавництва та рік публікації, загальна кількість сторінок:

Халіман О.
ГРАМАТИКА ОЦІНКИ: МОРФОЛОГІЧНІ
КАТЕГОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ : МОНОГРАФІЯ.
Харків : Майдан, 2019. 458 с.

2. Постановлення проблеми, пояснення актуальності рецензованої наукової праці. Предмет та об'єкт дослідження в рецензованій праці.

3. Опис структури праці, аналіз кожного зі складників (із зазначенням сторінок) з погляду реалізації поставлених завдань.

4. Висновки рецензента щодо наукової ваги дослідження відповідно до проведеного аналізу праці.

5. Перелік використаних джерел (за наявності інших, крім рецензованого).

6. Інформація про рецензента українською мовою:

І. Ю. Шкіцька
Тернопільський національний економічний університет
м. Тернопіль, Україна
Електронна пошта: ishkitska1@gmail.com
<http://orcid.org/0000-0002-0252-8114>

7. Інформація про автора англійською мовою:

I. Shkitska,
Ternopil national economic university
Ternopil, Ukraine
E-mail: ishkitska1@gmail.com
<http://orcid.org/0000-0002-0252-8114>

8. Заголовок англійською мовою:

Khaliman O.
THE GRAMMAR OF EVALUATION: MORPHOLOGICAL CATEGORIES IN THE UKRAINIAN
LANGUAGE : MONOGRAPH.
Kharkiv : Maidan, 2019. 458 p.

Правила оформлення тексту

Текст статті або рецензії має бути оформлений відповідно до правил чинного правопису, за винятком ілюстративного матеріалу, що може відтворюватися згідно з оригіналом.

Мови публікацій — українська, англійська (UK або US, але лише один із варіантів).

У тексті не можна використовувати стильові маркери.

Між ініціалами, між ініціалом та прізвищем ставити нерозривний проміжок (одночасне натискання клавіш Ctrl + Shift + пробіл) (напр.: Т. Б. Лукінова, О. О. Тараненко).

Текст може містити таблиці, графіки, зображення, діаграми тощо. Слід урахувати можливе погіршення якості ілюстрацій у разі переведення їх у чорно-білі кольори.

Цифрові виноски використовують для уточнень і роз'яснень, які з певних причин не можна подати в самому тексті. Для покликань на літературу застосовують квадратні дужки, у яких зазначено відповідне джерело.

Вимоги до оформлення ілюстративного матеріалу

Словосполучення та слова, що їх використовують як приклади, слід подавати курсивом без лапок. Наприклад:

Запозичення *тренд* увійшло в розмовну практику в 90-ті роки XX століття.

Речення-ілюстрації подають прямим світлим шрифтом у лапках.

Фонеми, морфеми, символи подають жирним шрифтом. Наприклад:

У жінок більшість зафіксованих пауз гезитації — 65% — заповнена різноманітними звуками (на зразок **i-i**, **e-e**, **em**, **u-u** тощо).

Цитати слід наводити в лапках. Наприклад: А. Архангельська зазначає: «У польському суспільстві перед другою світовою війною використання чоловічої назви замість жіночої визначалося як варварство» [Архангельська : 79].

За наявності лапок усередині цитати використовують такі різновиди лапок: «Ця повість побачила світ у паризькому емігрантському виданні “Современные записки”».

Потрібне слово виділяють світлим курсивом: «І глянеш, як хазяїн *домовитий*, По своїй хаті і по своїм полі».

Назви також слід подавати в лапках: «Слово о полку Ігоревім».

Значення слів (у дослідженнях діалектологічного, етимологічного спрямування тощо) наводять в одинарних верхніх (семантичних) лапках ‘...’ (напр.: *нетяга* ‘людина без тяглової худоби’).

Слід чітко диференціювати **довге тире** (—), **середнє тире** (–) і **дефіс** (-). Напр.: «Валентність — це...», 5–10 с., 2008–2009 рр., X–XI ст. (для цифрових позначень); але: синоніми-конверсиви, не сьогодні-завтра.

Авторські пропуски цитованого тексту позначають трьома крапками в лапках <...>.

Покликання на літературу в тексті потрібно подавати в квадратних дужках: прізвище автора (або перше слово назви джерела), рік видання (якщо є покликання на різні праці автора), двокрапка (перед нею пропуск), номер (номери) сторінки. Наприклад: [Булаховський]; [Семиколенова : 31]; [Жайворонок 2018 : 55–56]; [Колесник 2005a : 4–5; Колесник 2005b : 31]; [Слов’янський : 265]; [Lakoff : 105].

Довгі назви видань, створених колективами авторів, можна подавати у вигляді аббревіатур. Якщо видання має кілька томів, частин, випусків тощо, це відбивається в покликанні: *Słownik prasłowiański*, tom I — [SP I].

Наприклад:

Багато хто виводить ім’я від дієслова [Meillet II 1905 : 216; Кузнецов 1954 : 30; SP I 1974 : 383; Králík 2015 : 83].

Крім власне літератури, автор може зазначати **джерела (sources)**, звідки взято ілюстративний матеріал. Покликання на джерела подається в круглих дужках: скорочена назва джерела, кома, номер сторінки або аркуша: (B–1, 45), (Лист, арк. 1). У переліку джерел скорочення слід розшифровувати. Скорочення мають бути ідентичними протягом усього тексту та збігатися із зазначеними в прикінцевому переліку джерелами.

Наприклад:

На наш погляд, псл. *stegno буквально означало ‘те, що покривається одягом’ (пор. Изб. : 121);

<...> хрестяться й моляться у звичайні дні й у критичних ситуаціях усі віруючі поліщуки: *a ŭa poŭdu pomoŭ/en’ku/ pr’iŭdu ŭ’xatu/ perexreŭ’chus’* (ГМ–1 : 87).

У разі покликання на **архівні документи** внутрішньотекстове посилання слід подавати в круглих дужках так: назва архіву, номер фонду, опису, справи та номер аркуша: (ЦДІАЛ. Ф. 101. Оп. 4. Спр. 812. Арк. 1). *Підрядкове посилання*: Матеріали Ради Народних комісарів Української Народної Республіки // ЦДАВО України (Центр держ. архів вищ. органів влади та упр. України). Ф. 1061. Оп. 1. Спр. 8–12. Копія ; Ф. 1063. Оп. 3. Спр. 1–3. У переліку джерел аббревіатури також мають бути розшифровані, із зазначенням загальної кількості аркушів у документі.

Правила оформлення літератури

Видання мають бути подані в алфавітному порядку (спочатку кириличні, після них — латинські, наприкінці — інші). Бібліографічний список оформляється за ДСТУ 8302:2015.

Докладну інформацію про правила оформлення літератури та джерел можна знайти на сайті журналу (<https://movoznavstvo.org.ua/>).

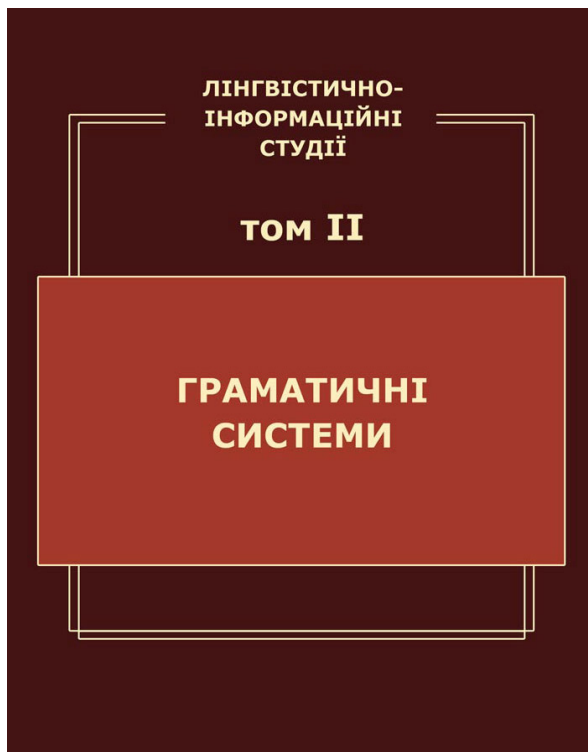
Рецензування статей — анонімне. Відхилені статті редколегія не повертає.

ЛІНГВІСТИЧНО-ІНФОРМАЦІЙНІ СТУДІЇ
ПРАЦІ УКРАЇНСЬКОГО МОВНО-ІНФОРМАЦІЙНОГО ФОНДУ
НАН УКРАЇНИ

У П'ЯТИ ТОМАХ

Дослідження 1991–2018 років

За загальною редакцією *В. А. Широкова*

ТОМ 1. Наукова парадигма та основні мовно-інформаційні структури

ТОМ 2. Граматичні системи

ISBN 978-966-02-8683-2

ISBN 978-966-02-8685-6 (Т. 2)

DOI 10.33190/978-966-02-8683-2/8685-6

https://movoznavstvo.org.ua/files/tom_2_B5_print.pdf

ТОМ 3. Тлумачна лексикографія

Книга 1. Словник української мови у двадцяти томах

Книга 2. Системна семантика тлумачних словників

Книга 3. Динаміка лексико-семантичного складу Словника української мови у двадцяти томах

ТОМ 4. Корпусна та когнітивна лінгвістика

ТОМ 5. Віртуалізація лінгвістичних технологій

Індекс 74309

ISSN 0027-2833. Мовознавство, 2020, № 1, 1–82

МОВОЗНАВСТВО

1 '2020